

A en B heeft onder ons niet bestaan. De radicale leerbeslissingen in het midden van de 20e eeuw en hun voorgeschiedenis

2.1 *Verschillende kerken, verschillende theologieën*

"A en B heeft onder ons niet bestaan."¹ Met deze uitspraak, gedaan in 1932, stelde de politiek leider van de bevindelijk gereformeerden, ds G.H. Kersten, vast dat in het bloeiende kerkgenootschap van de Gereformeerde Gemeenten geen 'bloedgroepen' te onderscheiden waren - in tegenstelling tot andere kerken. Ledeboerianen en Gereformeerden onder het Kruis waren sinds 1907 één, niet alleen formeel maar ook qua theologie en geloofsbeleving.

Dat eenheid niet vanzelfsprekend was onder de bevindelijk gereformeerden was in de negentiende eeuw al duidelijk geworden. In het splitsingsproces dat in het vorige hoofdstuk beschreven is speelden vanaf de jaren 1860 theologie en geloofsbeleving een rol. De Ledeboerianen splitsen in verband daarmee in 1865 in Van Dijkianen en Bakkerianen, naast de Christelijke Gereformeerde Kerken bleven in 1869 de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis bestaan.

De drie Formulieren van Enigheid, de belijdenisgeschriften aan welke alle van de Hervormde Kerk afgesplitste groepen zich strikt wensten te houden, lieten blijkbaar méér interpretaties toe. In de oude Gereformeerde Kerk van de 17e en 18e eeuw hadden die ook wel bestaan, maar nu kregen ze de kans om uit te kristalliseren in aparte kerkgenootschappen. Over het algemeen namen deze interpretaties de vorm aan van theologische verhandelingen, geschreven door de leidende figuren in zo'n kerkgenootschap en al dan niet na interne debatten (bijna) algemeen aanvaard door hun achterban. Wanneer zulke theologische werken ontbraken, is de betreffende interpretatie meestal aan de hand van de preken van de leidende (groep) voorganger(s) vast te stellen. In dat geval was er interne variatie mogelijk omdat er van debat geen sprake hoefde te zijn. Dat was met name zo in de 19e eeuw in de vele, uit afgelegen gemeenten bestaande en vooral op grond van het charisma van voorgangers georganiseerde groepjes. Om de vele nuances in preektrant te kenschetsen gebruik ik citaten van de verschillende voorgangers of korte samenvattingen van hun visie op de wedergeboorte, waarbij ik er zorg voor gedragen heb citaat of samenvatting zo veel mogelijk voor de door mij bestudeerde preken representatief te laten zijn.

Slechts in enkele gevallen kregen interpretaties van de drie belijdenisgeschriften de status van een officiële kerkelijke uitspraak, wat formeel een toevoeging aan de belijdenis van de gereformeerde orthodoxie betekende. Dat gebeurde in de Gereformeerde Gemeenten onder auspiciën van Kersten in 1931 (over de uitverkiezing) en in 1945 (over de verhouding tussen gelovigen en ongelovigen, ten diepste over de waarde van de cultuur). Voor het eerst sinds de Dordtse Leerregels in 1619 opgesteld waren, meende een kerkgenootschap de belijdenis te moeten aanvullen² - en wel in bevindelijk gereformeerde zin. Dat deze besluiten als radicalisering gezien moeten worden leert 1953, toen een kerkgenootschap ontstond, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, dat de uitverkiezingsleer in haar radicaalste vorm hanteerde met beroep op deze besluiten. Nooit tevoren had een kerkgenootschap deze interpretatie officieel erkend.

De opmerking van Kersten dat er 'geen A of B' bestond in de Gereformeerde Gemeenten zou snel gelogenstraft worden. Het besluit van 1945 luidde een periode in van grote verdeeldheid in het kerkgenootschap waarbij zich tenminste drie stromingen duidelijk aftekenden. Wanneer we in de latere paragrafen van dit hoofdstuk de geschiedenis van de periode 1945-1953 op de voet volgen, zullen we de mechanismes ontdekken volgens welke die stromingen zich van elkaar losmaakten. Dogmatisering is hier een kernbegrip. De uitgangssituatie was feitelijk immers die van de 19e eeuw waarin wel vele interpretaties toegestaan, maar niet vastgelegd waren. Tevens wordt door nauwgezette bestudering van deze periode duidelijk in welke omstandigheden - de 'cultuur' speelde een rol, zoals ik zal proberen aan te tonen - zich deze radicale vorm van calvinisme kon ontwikkelen.

De eerste paragrafen van dit hoofdstuk geven de geschiedenis van de verschillende interpretaties van de belijdenisgeschriften weer, die ten grondslag lagen aan de gebeurtenissen in het midden van de 20e eeuw in de Gereformeerde Gemeenten. Deze interpretaties verklaren verder ook de verschillen die in de loop van die eeuw naar boven kwamen binnen de andere bevestigde gereformeerde kerkverbanden - een onderwerp dat behandeld zal worden in hoofdstuk vier. In hun algemeenheid zijn het deze interpretatieverschillen die de achtergrond vormen van de veelvuldig gebruikte termen 'zwaar' en 'licht'³. Zij worden zowel betrokken op het vlak van de geloofsbeleving - een gemeente kan zwaar zijn of licht - als op dat van de prediking - een 'zware' of 'lichte' dominee. Over deze laatste tegenstelling vooral gaat het in dit hoofdstuk. Daarbij wordt de relatie met de theologie dus benadrukt. De visie op de cultuur - van belang voor de hoofdstukken over de Staatkundig Gereformeerde Partij - komt ter sprake wanneer dat voor een beter begrip nodig is of wanneer er van directe beïnvloeding van of door de interpretaties van de belijdenis sprake is.

2.2 De leer van de verkiezing en verwerping

Voor Calvijn was de uitverkiezing van de gelovigen het doel van de geschiedenis. De cultuur was voor hem ten diepste ondergeschikt aan het geluk van de gelovigen. De voorzienigheid Gods, Zijn bestuur van, of, in algemener termen, het onderhoud van de wereld was een middel daartoe. Toch was het voor Calvijn, aldus Graafland, niet slechts een middel. De wereld, met alles erop en eraan, had in een aantal van zijn geschriften een plaats die niet per se ondergeschikt was aan de verkiezing van de gelovigen.⁴ Naar aanleiding van pennestrijd met de rooms-katholieke theologen werd de uitverkiezingsleer in Calvijns latere werk echter veel belangrijker. Hij moest reageren op een opvatting die stelde dat de mens maar te kiezen had vóór aanvaarding van het heil of er tegen. De Reformatie stelde daar tegenover dat de mens geheel zondig is. Ook als de mens het geloof verkrijgt en daarmee het heil, heeft dat maar één oorzaak: Gods verkiezing van hem of haar, uit genade. De ervaring dat er niet zo veel mensen echt gelovig waren bepaalde overigens mede de vorm die de uitverkiezingsleer in Calvijns theologie ging innemen.⁵

Die leer kwam er in feite op neer dat God in een 'eeuwig besluit' uitkoos wie mogen geloven. Dat betekende dat Hij ook uitkoos wie niet zullen geloven. God heeft het recht om te verwerpen, een 'verschrikkelijk besluit' zoals Calvijn het uitdrukte. De christenen, of althans de theologen moeten die leer echter belijden omwille van de eer van God. Zij verwijst er immers naar dat het heil alleen van God vandaan komt, en het niet-heil dus ook. Verder wilde Calvijn hier niet over theologiseren. Voor hem hoefde de theologie geen afgerond systeem te zijn en de verwerping kon hij dan ook een 'onbegrijpelijk besluit' van God noemen.⁶

Ook het feit dat Calvijn de uitverkiezing niet altijd een even grote plaats in zijn theologie gaf kwam voort uit zijn geringe behoefte aan een afgerond denksysteem. Voor de Refor-

5. Dr. C. Steenblok, in zijn latere jaren gezichtshepalend in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, was in een sterk antihetisch Gereformeerd milieu opgegroeid. In zijn geboorteplaats Nieuw-dorp beschikten de Gereformeerden zelf over een eigen begraafplaats.

3. Ds. J. Fraanje vertegenwoordigde in de Gereformeerde Gemeenten de zwaarste stroming. In zijn preken speelden zijn ervaringen op geloofs-gebied, en die van anderen, een grote rol naast het verwijzen naar Christus.

4. Ds. R. Kok, een bewogen en streng evangelie-prediker, met zijn tweede vrouw Maartje van der Spek (± 1925).

matie was bijbellezing heel belangrijk, en de Bijbel biedt nu eenmaal geen kant en klare theologie. Verder werd de waarde van de uitverkiezing gerelativeerd doordat Calvijn vond dat heel deze materie eigenlijk met de ogen van de gelovige bekeken moet worden: iemand die van schuld en zonden verlost is doordat Christus die heeft gedragen voor allen die geloven. Een ongelovige kan verkiezing en verwerping niet op deze manier ervaren, en voor de gelovige komt het 'eeuwige besluit' neer op de positieve ervaring van het geschonken geloof. Dat de theologie die ervaring beschouwt als een gevolg van dat besluit, een gebeurtenis er na, is voor de christen feitelijk niet van belang.⁷

Onder bepaalde invloedrijke theologen uit de tijd na Calvijn werd de uitverkiezing echter het centrale gereformeerde leerstuk. Meer dan Calvijn streefden zij naar een logisch samenhangend geheel, mede door invloed van de middeleeuwse scholastieke (systeem)theologie. Ook voortdurende pennestrijd met theologen die de vrije wil van de mens een plaats wilden geven in de leer van het heil, drong hen in die richting. In Nederland kwam dat duidelijk aan het licht in de 'Dordtse Leerregels' (1619) die het resultaat waren van jarenlange strijd. Nu eens scherpte men de eigen theologie aan om zich gemakkelijker te kunnen verdedigen, dan weer voerde men de stellingen van de tegenstander tot het uiterste door om des te beter aan te kunnen tonen hoe gevaarlijk ze waren.⁸ De Dordtse Leerregels waren dan ook helemaal toegesneden op de leer van de uitverkiezing. Omdat de tegenstanders, de remonstranten, het wilselement in het geloven benadrukten richtte men zich vooral op het moment waarop het geloof in de mens begint, de 'wedergeboorte'. Mede daardoor besteedden de schrijvers van de Leerregels geen aandacht meer aan de niet-gelovigen die daarmee, aldus Graafland, uit de belangstelling van de Nederlandse gereformeerde theologie verdwenen.⁹

In reactie op de remonstrantse stellingen waren de Leerregels vrij consequent opgebouwd vanuit de leer van Gods eeuwige besluiten. Tegelijkertijd werd als uitgangspunt genomen de individuele mens, die de opdracht heeft om tot geloof te komen - maar met minder nadruk. Met dit laatste uitgangspunt correspondeerde de leer dat Christus' verzoening 'volkomen' is, genoeg om de zonden van alle mensen te vergeven. Daartegenover was aan de visie vanuit het eeuwig besluit de formulering ontleend dat feitelijk alleen de zonden van de uitverkorenen er door afgewassen zijn.¹⁰

Deze Leerregels hadden oorspronkelijk een minder gewichtige positie dan de twee andere belijdenisgeschriften, maar in de loop van de 17e en 18e eeuw werden ze steeds belangrijker. Orthodoxe theologen bleven remonstrantse gevaren zien - soms terecht, soms onterecht - en weer vond er aanscherping plaats van de leer van de uitverkiezing. Zo stonden in de visie van de 18e eeuwse theoloog A. Comrie God en mens ver van elkaar af. Alles wat in de tijd gebeurde was volgens hem voorbeschikt en van minder belang dan het eeuwig besluit zelf. Het geloof van de individuele mens was in die visie door God 'ingeplant', en was dus niet meer dan een raakpunt van de eeuwigheid aan de tijd.¹¹

2.3 Het aanbod van genade

Bleven rangorde en uitleg van de leer van de uitverkiezing nog geheel theologische zaken, de manier waarop de verschillende interpretaties in de prediking gebruikt werden was van belang voor de geloofsbeleving en heel het kerkelijk leven. Daarbij ging het er in de eerste plaats om of de leer van het eeuwig besluit aan de mensen in de kerk ten gehore gebracht moest worden, of theologie moest blijven zoals Calvijn gewent had. De 17e en 18e eeuwse theologen aan wie de bevindelijk gereformeerden zich later graag spiegelde, de mannen van de 'Nadere Reformatie', volgden over het algemeen Calvijn, hoewel met het verstrijken van de tijd er meer twijfel kwam. Zo had Comrie moeite met het verzwijgen van de uitverkiezing en in de tweede helft van de 18e eeuw twistte men voortdurend over de vraag

of dit dogma niet gepreekt moest worden.¹²

In de 19e eeuw, toen in de Hervormde Kerk de Verlichting (door de orthodoxen als een vorm van remonstrantisme beschouwd) terrein won, werd de leer van de uitverkiezing een wachtwoord voor de orthodoxen. Het 'goede' in de mens waar de Verlichting zoveel over sprak, werd er immers in ontkend. In de verschillende kerkgenootschapsjes die na de Afscheiding ontstonden, stonden de Leerregels dan ook op de voorgrond. Onderling verschilden men echter over de interpretatie en zeker over de vraag of de uitverkiezing in de preek thuishoorde. De voormannen beriepen zich daarbij op verschillende theologen uit de voorgaande eeuwen. Zo stonden De Cock en Hoksbergen in de traditie van Comrie. Volgens hen was de belofte van genade en verzoening uitsluitend bestemd voor de uitverkorenen. Degenen die hieruit de conclusie trokken dat zij moesten preken dat er geen 'algemeen aanbod van genade' is, behoorden over het algemeen tot de onopgeleide voorgangers. Zij konden zich beroepen op de geschriften van J. van Woensel die al ten tijde van de oude Gereformeerde Kerk (in 1779) deze visie uitgedragen had.¹³

Zo veroordeelden de volgelingen van J.W. Vijgeboom, die nog voor de Afscheiding een gezelschap in Axel leidde, elke predikant "die de naam van uitverkorenen niet gebruikt, of Jezus onbepaald aan zondaren aanbiedt." De zelfde visie was W.W. Smitt toegegaan, de leider van de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis na het vertrek van Hoksbergen. De meeste predikanten van de Kruisgemeenten deelden zijn mening. Smitts opvolger in de jaren rond 1850, C. van den Oever, liet over zijn keuze tegen het algemeen aanbod van genade geen twijfel bestaan - in zijn gemeente waren overigens ook voorstanders ervan te vinden. J.W. van den Broek, die aan de wieg stond van de Kruisgemeenten zoals die zich na 1869 hergroepeerden, was van de zelfde mening als Van den Oever. E. Fransen, leider van dit kerkgenootschap in de jaren 1870 en '80, was er sterk voor dat de uitverkiezing in de preek genoemd zou worden en veroordeelde een 'ruim' aanbod van genade.¹⁴

In de Christelijk Afsgecheiden gemeenten kwam het tussen 1850 en 1866 tot een felle richtingenstrijd tussen degenen die het aanbod van genade ontkenden - de 'Drentse richting' - en degenen die in de prediking verkondiging van de aanbidding van het heil zagen. De Drentse richting moest het onderspit delven nog vòòr haar gelederen versterkt werden door de vereniging met de Kruisgemeenten in 1869. De Christelijke Gereformeerde Kerk die toen ontstond herbergde dus twee deeltradities waarin het aanbod van genade ontkend werd. De vele overgangen vanuit dit kerkgenootschap, en zelfs later nog vanuit de Gereformeerde Kerken, betekenden dikwijls een uittocht van de restanten van de Drentse richting of de vroegere Kruisgemeenten. Zij kwamen terecht in de Kruisgemeenten van na 1869 (Fransen) of in het kamp der zelfstandige gemeenten.

In de op zichzelf staande, vrije gemeenten preekte de ene voorganger het aanbod van genade, terwijl de ander het ontkende en de uitverkiezing op de kansel bracht. Tot die laatste categorie hoorde bij voorbeeld C. de Groot, van 1888 tot 1926 predikant van de vrije Afsgecheiden gemeente te Waddinxveen die meende dat de Geest de mens moet verlichten. Deze prediking werd door vrije gemeenten in Leiden en Rijssen veroordeeld als 'schadelijk' voor de kerkgangers. Vier andere vrije gemeenten, die van Lemmer, Enkhuizen, Zeist en Vlaardingen, verleenden in 1900 hun goedkeuring aan een boekje van ds P. van der Heijden die het "uit eeuwige souvereiniteit en volmaakt welbehagen geschonken aanbod van vrije genade" beklemtoonde. In de kringen der vrije gemeenten genoot Van der Heijden een zekere algemene achting.¹⁵

Ledeboer tenslotte, ontkende niet dat het geloofsleven een vormgeving-in-de-tijd is van het eeuwig besluit, maar was een verklaard voorstander van het algemeen aanbod van genade. In het denken van zijn opvolgers overheerste de uitverkiezing wel grotendeels, maar

matie was bijbellezing heel belangrijk, en de Bijbel biedt nu eenmaal geen kant en klare theologie. Verder werd de waarde van de uitverkiezing gerelativeerd doordat Calvijn vond dat heel deze materie eigenlijk met de ogen van de gelovige bekeken moet worden: iemand die van schuld en zonden verlost is doordat Christus die heeft gedragen voor allen die geloven. Een ongelovige kan verkiezing en verwerping niet op deze manier ervaren, en voor de gelovige komt het 'eeuwige besluit' neer op de positieve ervaring van het geschonken geloof. Dat de theologie die ervaring beschouwt als een gevolg van dat besluit, een gebeurtenis er na, is voor de christen feitelijk niet van belang.⁷

Onder bepaalde invloedrijke theologen uit de tijd na Calvijn werd de uitverkiezing echter het centrale gereformeerde leerstuk. Meer dan Calvijn streefden zij naar een logisch samenhangend geheel, mede door invloed van de middeleeuwse scholastieke (systeem)theologie. Ook voortdurende pennestrijd met theologen die de vrije wil van de mens een plaats wilden geven in de leer van het heil, drong hen in die richting. In Nederland kwam dat duidelijk aan het licht in de 'Dordtse Leerregels' (1619) die het resultaat waren van jarenlange strijd. Nu eens scherpte men de eigen theologie aan om zich gemakkelijker te kunnen verdedigen, dan weer voerde men de stellingen van de tegenstander tot het uiterste door om des te beter aan te kunnen tonen hoe gevaarlijk ze waren.⁸ De Dordtse Leerregels waren dan ook helemaal toegesneden op de leer van de uitverkiezing. Omdat de tegenstanders, de remonstranten, het wilselement in het geloven benadrukten richtte men zich vooral op het moment waarop het geloof in de mens begint, de 'wedergeboorte'. Mede daardoor besteedden de schrijvers van de Leerregels geen aandacht meer aan de niet-gelovigen die daarmee, aldus Graafland, uit de belangstelling van de Nederlandse gereformeerde theologie verdwenen.⁹

In reactie op de remonstrantse stellingen waren de Leerregels vrij consequent opgebouwd vanuit de leer van Gods eeuwige besluiten. Tegelijkertijd werd als uitgangspunt genomen de individuele mens, die de opdracht heeft om tot geloof te komen - maar met minder nadruk. Met dit laatste uitgangspunt correspondeerde de leer dat Christus' verzoening 'volkomen' is, genoeg om de zonden van alle mensen te vergeven. Daartegenover was aan de visie vanuit het eeuwig besluit de formulering ontleend dat feitelijk alleen de zonden van de uitverkorenen er door afgewassen zijn.¹⁰

Deze Leerregels hadden oorspronkelijk een minder gewichtige positie dan de twee andere belijdenisgeschriften, maar in de loop van de 17e en 18e eeuw werden ze steeds belangrijker. Orthodoxe theologen bleven remonstrantse gevaren zien - soms terecht, soms onterecht - en weer vond er aanscherping plaats van de leer van de uitverkiezing. Zo stonden in de visie van de 18e eeuwse theoloog A. Comrie God en mens ver van elkaar af. Alles wat in de tijd gebeurde was volgens hem voorbeschikt en van minder belang dan het eeuwig besluit zelf. Het geloof van de individuele mens was in die visie door God 'ingeplant', en was dus niet meer dan een raakpunt van de eeuwigheid aan de tijd.¹¹

2.3 *Het aanbod van genade*

Bleven rangorde en uitleg van de leer van de uitverkiezing nog geheel theologische zaken, de manier waarop de verschillende interpretaties in de prediking gebruikt werden was van belang voor de geloofsbeleving en heel het kerkelijk leven. Daarbij ging het er in de eerste plaats om of de leer van het eeuwig besluit aan de mensen in de kerk ten gehore gebracht moest worden, of theologie moest blijven zoals Calvijn gewenst had. De 17e en 18e eeuwse theologen aan wie de bevindelijk gereformeerden zich later graag spiegelde, de mannen van de 'Nadere Reformatie', volgden over het algemeen Calvijn, hoewel met het verstrijken van de tijd er meer twijfel kwam. Zo had Comrie moeite met het verzwijgen van de uitverkiezing en in de tweede helft van de 18e eeuw twistte men voortdurend over de vraag

of dit dogma niet gepreekt moest worden.¹²

In de 19e eeuw, toen in de Hervormde Kerk de Verlichting (door de orthodoxen als een vorm van remonstrantisme beschouwd) terrein won, werd de leer van de uitverkiezing een wachtwoord voor de orthodoxen. Het 'goede' in de mens waar de Verlichting zoveel over sprak, werd er immers in ontkend. In de verschillende kerkgenootschapsjes die na de Afscheiding ontstonden, stonden de Leerregels dan ook op de voorgrond. Onderling verschilden men echter over de interpretatie en zeker over de vraag of de uitverkiezing in de preek thuishoorde. De voormannen beriepen zich daarbij op verschillende theologen uit de voorgaande eeuwen. Zo stonden De Cock en Hoksbergen in de traditie van Comrie. Volgens hen was de belofte van genade en verzoening uitsluitend bestemd voor de uitverkorenen. Degenen die hieruit de conclusie trokken dat zij moesten preken dat er geen 'algemeen aanbod van genade' is, behoorden over het algemeen tot de onopgeleide voorgangers. Zij konden zich beroepen op de geschriften van J. van Woensel die al ten tijde van de oude Gereformeerde Kerk (in 1779) deze visie uitgedragen had.¹³

Zo veroordeelden de volgelingen van J.W. Vijgeboom, die nog voor de Afscheiding een gezelschap in Axel leidde, elke predikant "die de naam van uitverkorenen niet gebruikt, of Jezus onbepaald aan zondaren aanbiedt." De zelfde visie was W.W. Smitt toegedaan, de leider van de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis na het vertrek van Hoksbergen. De meeste predikanten van de Kruisgemeenten deelden zijn mening. Smitts opvolger in de jaren rond 1850, C. van den Oever, liet over zijn keuze tegen het algemeen aanbod van genade geen twijfel bestaan - in zijn gemeente waren overigens ook voorstanders ervan te vinden. J.W. van den Broek, die aan de wieg stond van de Kruisgemeenten zoals die zich na 1869 hergroepeerden, was van de zelfde mening als Van den Oever. E. Franssen, leider van dit kerkgenootschap in de jaren 1870 en '80, was er sterk voor dat de uitverkiezing in de preek genoemd zou worden en veroordeelde een 'ruim' aanbod van genade.¹⁴

In de Christelijk Afscheiden gemeenten kwam het tussen 1850 en 1866 tot een felle richtingenstrijd tussen degenen die het aanbod van genade ontkenden - de 'Drentse richting' - en degenen die in de prediking verkondiging van de aanbidding van het heil zagen. De Drentse richting moest het onderspit delven nog vòòr haar gelederen versterkt werden door de vereniging met de Kruisgemeenten in 1869. De Christelijke Gereformeerde Kerk die toen ontstond herbergde dus twee deeltradities waarin het aanbod van genade ontkend werd. De vele overgangen vanuit dit kerkgenootschap, en zelfs later nog vanuit de Gereformeerde Kerken, betekenden dikwijls een uittocht van de restanten van de Drentse richting of de vroegere Kruisgemeenten. Zij kwamen terecht in de Kruisgemeenten van na 1869 (Fransen) of in het kamp der zelfstandige gemeenten.

In de op zichzelf staande, vrije gemeenten preekte de ene voorganger het aanbod van genade, terwijl de ander het ontkende en de uitverkiezing op de kansel bracht. Tot die laatste categorie hoorde bij voorbeeld C. de Groot, van 1888 tot 1926 predikant van de vrije Afscheiden gemeente te Waddinxveen die meende dat de Geest de mens moet verlichten. Deze prediking werd door vrije gemeenten in Leiden en Rijssen veroordeeld als 'schadelijk' voor de kerkgangers. Vier andere vrije gemeenten, die van Lemmer, Enkhuizen, Zeist en Vlaardingen, verleenden in 1900 hun goedkeuring aan een boekje van ds P. van der Heijden die het "uit eeuwige souvereiniteit en volmaakt welbehagen geschonken aanbod van vrije genade" beklemtoonde. In de kringen der vrije gemeenten genoot Van der Heijden een zekere algemene achting.¹⁵

Ledeboer tenslotte, ontkende niet dat het geloofsleven een vormgeving-in-de-tijd is van het eeuwig besluit, maar was een verklaard voorstander van het algemeen aanbod van genade. In het denken van zijn opvolgers overheerste de uitverkiezing wel grotendeels, maar

dogma's interesseerden hen niet zozeer. In hun preken brachten ze die dan ook weinig naar voren en het is dan ook niet helemaal zeker of ze net als Ledeboer het algemeen aanbod van genade voorstonden.¹⁶

De stellingname van Bakker, de grondlegger van de tweede Ledeboeriaanse deeltraditie, herinnerde aan die van Franssen. De verkiezing van eeuwigheid moest volgens hem op de voorgrond gesteld worden "want wie dat niet doet beknibbelt op God als vrijmachtig in het zaligen van zondaren." Dat betekende dat het evangelie "vol beloften voor de uitverkorenen" is, dus niet voor alle hoorders er van. Bakker voelde zich dan ook sterk aangetrokken tot de Kruisgemeenten en proefde bij zijn Zeeuwse tegenhanger Van Dijke te weinig de vooropstelling van de uitverkiezing. Onder de Ledeboerianen bereikte deze tegenstelling echter niet haar meest radicale vorm. Zoals de Van Dijkianen zich nooit expliciet uitspraken voor het 'algemeen aanbod van genade', zo sprak ook Bakker zich er nooit duidelijk tegen uit.¹⁷

Het uit de radicalisering van de uitverkiezingsleer voortgevloeide preken van een niet-algemeen aanbod van genade drong dus in de verschillende bevindelijk gereformeerde deeltradities van de 19e eeuw in ongelijke mate door. Men vond het bij de Drentse richting onder de Afgescheidenen, bij vele Kruisgemeenten van voor 1869 en bij de Kruisgemeenten van nadien, bij de Bakkerianen, bij sommige Christelijke Gereformeerden en bij verschillende vrije gemeenten waaronder die van Van den Oever.

Met het onderscheid tussen degenen die een algemeen aanbod van genade voorstonden en de tegenstanders er van is een eerste invulling van het begrippenpaar 'zwaar' (tegen) en 'licht' (voor) gegeven. Andere verschillen, met name aangaande de leer van de wedergeboorte, zorgden er echter voor dat er niet twee duidelijke kampen waren, maar een veelheid aan stellingnames.

2.4 Deeltradities in de 17e en 18e eeuw

Op de bevindelijk gereformeerden van de 19e en 20e eeuw oefenden de theologen uit de Nadere Reformatie grote invloed uit. Zowel de geloofsbeleving van de gemeenteleden als de prediking van de voorgangers was voorwerp van die invloed, en daar waren dan ook nog regionale verschillen in te onderkennen.

In de Nadere Reformatie werkte, om te beginnen, niet alleen de traditie van Calvijn door, maar ook die van het Engelse puritanisme. Dit laatste stelde hoge idealen op het gebied van de zuivere levenswijze ('praxis pietatis') van de gelovigen, wat door een groot deel van de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie overgenomen werd.¹⁸ Dit zorgde voor een tweede betekenisvariant van het begrippenpaar zwaar-licht. Wie de zuivere levensvorm beklemtonen komen in aanmerking voor de aanduiding 'zwaar', degenen die dat niet doen, heten 'licht'. Met name in Zeeland waar de Engelse invloed haar oorsprong had en het langst doorwerkte, was het gevolg dat de bevindelijk gereformeerden (en de andere orthodoxen) veel aandacht besteedden aan uiterlijke vormen. Tegelijk betekende het een nadruk op de gemeenschap en minder op het individu.

Een ontwikkeling die we al even genoemd hebben was de door de strijd met de remonstranten veroorzaakte ombuiging van de aandacht van de theologen van de 'rechtvaardiging door het geloof' naar de *wedergeboorte*. Bij Calvijn stond deze laatste term nog voor de totale vernieuwing van de christen door het geloof, wat men in Nederland later bekering noemde. Het verkrijgen van het geloof en de christelijke levenswijze werden in de 16e eeuw in direct verband met elkaar gezien. Omdat men in de 17e eeuw de theologie uit de eeuw ervoor met andere ogen las en men teleurgesteld was over de levensvorm van de gelovigen in de snel groeiende volkskerk, meenden de theologen dat de levenswijze in de 16e eeuw te weinig aandacht gekregen had. Het resultaat was een splitsing van de

bekering in rechtvaardiging en heiliging, waarbij het laatste als een aanvulling gezien werd. Zo werd een aparte theologie over de rechtvaardiging, het moment waarop een mens het geloof verkrijgt, mogelijk. Hierdoor, en later in de 17e en 18e eeuw door nog dieper teleurstelling in het gehalte van het christelijk volksleven, kwam steeds meer de nadruk op het individu te liggen. De ontwikkeling van de uitverkiezingsleer in deze periode versterkte deze tendens nog.¹⁹

Die teleurstelling werd natuurlijk in de hand gewerkt door de hoge idealen die aan het puritanisme ontleend waren. De nadruk op het individu leidde tenslotte tot een neiging om de kerk niet meer zo belangrijk te vinden. Deze tendens bereikte haar hoogtepunten in onverschilligheid ten aanzien van kerk en cultuur (W. Schortinghuis), in het separatisme van J. de Labadie en in die gezelschappen die zich de 'betere' kerk gingen vinden. Het uiteenvallen van de gereformeerde belijders in de 19e eeuw was door deze neiging voorbereid.²⁰

Voor de meeste verschillen in theologie was vermoedelijk het theologiseren over de wedergeboorte verantwoordelijk. In de loop van de 17e eeuw groeide een theologie die de wedergeboorte zozeer als een proces opvatte dat men er stadia of trappen in ging onderscheiden en deze vervolgens ook ging preken. Naar aanleiding van een langdurige strijd over de vraag of elke gelovige wel zeker weet dat hij of zij wedergeboren is ontstond er een stroming die meende dat die zekerheid niet strikt noodzakelijk is. J. Koelman, H. Witsius en de in Zeeland invloedrijke W. à Brakel hoorden tot deze stroming. Ze onderscheidden tussen het 'wezen' van het geloof - voldoende om gelovig te zijn - en het 'wehwezen' van het geloof dat alleen aan een deel van de gelovigen als een soort luxe ten deel zou vallen. Het wezen van het geloof bestaat in een 'toevlucht nemen' tot Christus, het welwezen is de verzekerdheid dat men gerechtvaardigd is.

In de zelfde periode werd ook de uitverkiezingsleer geradicaliseerd, zoals we al zagen. Om de verkiezing of voorbeschikking 'van eeuwigheid' gestalte te geven, construeerden sommige theologen (A. Comrie) het begrip van de 'hebbelijke genade'. Dit was een 'ingestort goed' dat de gelovige in zich zou herbergen. Vanaf een bepaald moment zou deze materie zich door de werking van de Heilige Geest beginnen te ontwikkelen tot allerlei geloofsdaden (de 'dadelijke genade'), die men door zelfonderzoek kan 'ontdekken'. Bij het verder onder woorden brengen van deze ontwikkeling werd vaak het schema van 'wet en evangelie' te hulp geroepen. Dit schema veronderstelde een vaststaande 'bekeringsweg', een proces waarbij een mens eerst onder het oordeel van Gods wet komt te staan. Dat oordeel doet hem (of haar) zijn (of haar) schuld en 'doemwaardigheid' zien en Gods Geest zorgt er voor dat men zich deze schuld persoonlijk inleeft. Dat is nodig omdat er alleen op deze manier plaats komt voor Christus en het geloof in Hem. Noodzakelijk voor het deelhebben aan het heil is dus niet alleen het geloof in Christus als Verzoener, maar ook en daaraan voorafgaand, de wedergeboorte en bekering. In feite, aldus Graafland, is op deze manier "waarachtige zondenkennis en verootmoediging in de schuldbelijdenis" beslissend voor het wedergeboren zijn en dus het uitverkoren zijn, "niet het geloof en niet de rechtvaardiging door het geloof."²¹

Deze manier van preken, waarvan een theoloog als Schortinghuis een vertegenwoordiger was, zou men 'conditioneel' of 'wettisch-voorwaardelijk' kunnen noemen.²² Van door de mens vervulbare voorwaarden was theologisch wel geen sprake, maar deze predikanten voelden zich verplicht hun luisteraars voor te houden wat noodzakelijk was: eerst de wet, dan het evangelie. Neigde de geloofsbeleving in gemeenten waar men preekte in de trant van Brakel en Koelman tot een zoektocht naar een verborgen zaak die wel of niet gevonden kon worden, in 'wettische' gemeenten waren de gemeenteleden eerder bezig met de vraag

in welke trap van 'toebereiding' zij zich bevonden en of zij al voor de volgende trap in het schema in aanmerking kwamen.

Onder de schema's die sommige theologen uit de Nadere Reformatie hun gemeenten voorhielden over de wedergeboorte was er één dat wijd verbreid geraakte: dat van de vierschaar-beleving oftewel het tijdens het leven gedagvaard worden voor de rechterstoel Gods. Bepaalde theologen wilden tegengaan dat de kerkgangers bleven steken in hun bezig zijn met de hebbelijke genade en er voor zorgen dat zij tot zekerheid kwamen. Door uitgebreid te theologiseren over het laatste deel van de bekeringsweg (de aanklacht voor Gods rechterstoel, de schuldigverklaring, het tussentreden door Christus en vervolgens de vrijspraak van de gelovige) ontwikkelde deze deeltraditie echter een vorm van geloofsbeleving die evenmin geloofszekerheid bood. In die beleving werden namelijk de aanklacht, de schuldigverklaring, enzovoort door langdurige tussenpozen gescheiden. Een in de 19e eeuw ontstane variant hield vol dat de vierschaar-beleving niet alle gelovigen ten deel zou vallen, maar slechts een deel van hen (die dus het welwezen mochten proeven).²³

Bovenstaande ontwikkelingen, afgezien van de laatste te situeren in de 17e eeuw, veroorzaakten een aantal accentverschillen in de prediking. Zo kon de nadruk liggen op het ontdekken van de 'hebbelijke genade', hetzij door het naspeuren van kenmerken van het reeds aanwezige geloofsleven (de deeltraditie van à Brakel en Koelman), hetzij in de beleving van de schuld als teken dat men 'op weg' is het geloof te verkrijgen. Men kon horen preken dat geloofszekerheid noodzakelijk is, maar ook dat zij dat niet is.

Het gevoelsleven en de persoonlijke beleving van de gelovige stonden in al deze gevallen op de voorgrond. Dat had er mee te maken dat veel preken en theologische werken gebaseerd waren op een beschrijving van het geloofsleven. Doordat de luisteraars of lezers in zo'n weergave gemakkelijk een voorgeschreven model konden zien ontstond soms onterecht een wettisch-voorwaardelijke interpretatie van de wedergeboorte. Met à Brakels beschrijvingen was dat bij voorbeeld het geval, al kon men bij hem ook steeds de oproep tot geloof lezen - een veel authentiek-reformatorischer benadering van de wedergeboorte. Anderen, zoals B. Smytegelt, vonden dat het geven van kentekenen in elke preek terug moest komen. Daardoor werd de neiging van de kerkgangers tot zelfonderzoek gestimuleerd - in dit geval dus bewust.²⁴

Tegen deze soms dooreenlopende versies van de wedergeboorte-prediking en de wettisch-voorwaardelijke prediking ontwikkelden zich enige reacties. Nog in de 17e eeuw zette J. van Lodenstein zich af tegen een houding die voortgevloeid was uit de wettisch-voorwaardelijke leer: het voortdurend proberen om 'in de schuld te komen' als stadium in de heilsweg. Deze menselijke activiteit ontkende het genade-karakter van het geloof, vond Van Lodenstein. Hij leerde dan ook dat men eerst moet 'sterven aan de wet' oftewel het hele leven en de ethiek achter zich moet laten voor men tot geloof komen kan.²⁵

In de 18e eeuw zetten een aantal theologen, waaronder Th. van der Groe, zich af tegen de wedergeboorte-theologie en het zelfonderzoek. Zij keurden met name het onderscheid tussen wezen en welwezen af: geloof zonder zekerheid kan niet bestaan. Net als de theologen van de 16e eeuw stelde Van der Groe de geloofsovergave centraal: de zondaar moet zeker weten persoonlijk gerechtvaardigd te zijn uit hoofde van Christus' verzoening. Door de noodzaak van voorafgaande boetvaardigheid en door het presenteren van de vierschaar-beleving als model, ontkwam Van der Groe niet aan een wettisch-voorwaardelijke inslag. Ook hij preekte meer beschrijvend dan aansporend tot geloof.²⁶

Van der Groe's teruggrijpen op de tijd van de Reformatie was dus maar gedeeltelijk. De rechtvaardiging stond weer centraal in plaats van de bewuste beleving van de wedergeboorte in engere zin, maar het was een bepaalde beleving van de rechtvaardiging. In de

16e eeuw had men de aanvaarding van het heil beklemtoond, waarbij het geloof in Christus veel meer dan in de latere theologie een voor ieder mens nabije mogelijkheid was. Deze uitleg van de Calvinistische leer bleef in de 17e en 18e eeuw bestaan naast de varianten die toen ontwikkeld werden, maar de bevindelijk gereformeerden hadden voorkeur voor de latere periode, de Nadere Reformatie.

2.5 'Liggingen' in de 19e eeuw

Aan de verschillende typen van prediking in de voorgaande eeuwen correspondeerden in de 19e eeuw zekere typen van geloofsbeleving die per regio, per gemeente of per groep binnen een gemeente verschilden. De -langere of kortere- invloed van prediking in voorgaande eeuwen deed zich gelden in een veelvoud van geloofsbelevingen, soms direkt ontleend aan bij voorbeeld Smytegelt of Van der Groe, soms verhaspeld, vereenvoudigd of op een andere manier veranderd ten opzichte van de oorspronkelijke theologie. Deze variaties in geloofsbelevingen noemt men 'liggingen'.²⁷ Doordat de bevindelijk gereformeerden nu zelfstandig gingen optreden en hun voorgangers bijna allen aanvankelijk gewone gemeentelieden waren, ligt hier de schakel tussen de theologie van de 17e en 18e eeuw en die van de 20e eeuw.

De prediking die zich oriënteerde aan de 17e eeuwse Nadere Reformatie met haar wedergeboorte-theologie kon bij voorbeeld een zelfonderzoek tot gevolg hebben dat zich concentreerde op het gevoelsleven of de 'zielsgestalten', waarbij van geloofszekerheid helemaal geen sprake meer was. Deze beleving en de prediking van voorgangers die zich hier bij aansloot, kreeg de naam 'gestaltelijk'. De in deze term uitgedrukte kritiek kon zowel van de kant van 16e eeuwse-georiënteerden komen als uit de wettisch-voorwaardelijke hoek. In beide deeltradities was het gevaar van een geloofsbeleving die op den duur gestaltelijke vormen zou gaan aannemen immers voortdurend aanwezig. De sterke wettische richting onder de bevindelijk gereformeerden bij voorbeeld, stelde in bepaalde van haar vormen zoveel voorwaarden dat men terugviel op zelfonderzoek. Men kon zich aan de hoge norm immers niet spiegelen.

In deze meer aan de 18e eeuw ontleende deeltraditie was men bovendien zo op de 'verkiezing van eeuwigheid' geconcentreerd dat men de middelen om tot geloof te komen, zoals kerkgaan en bijbellezen, verwaarloosde. Niet de mens, maar de genade moest het geloof immers bewerkstelligen, en men wachtte liever op een 'indaling' van de Heilige Geest. Deze passieve geloofsbeleving heet(te) 'lijdelijkheid'. Zij was dus een afgeleide van wettisch-voorwaardelijke theologie, maar kon als geloofsbeleving bijna of geheel gelijk worden aan gestaltelijkheid. Wie sterk afging op het eigen gemoedsleven en daarin weinig ontdekte dat op geestelijk leven leek, kwam immers ook tot passiviteit. Voor zover de wettische deeltraditie niet lijdelijk was en dus het gebruik van de middelen erkende, maakte zij die passend aan de voorgeschreven opeenvolging van trappen in de bekeringsweg.

Zowel de gestaltelijke als de lijdelijke geloofsbeleving voelden zich thuis bij een strakke interpretatie van de uitverkiezingsleer. Passiviteit en concentratie op het gevoelsleven, aldus Graafland, kennen de wil een ondergeschikte plaats toe en vragen als het ware om een strakke, logische constructie - en andersom geldt het zelfde.²⁸ Waar men in lijdelijke gemeenten de indaling van de Geest, en dus een plotselinge, spectaculaire bekering beklemtoonde, ontstond meestal de situatie dat slechts enkelingen zo'n ervaring te beurt viel. Dat klopte dan precies met de uitverkiezingsleer.

Vanuit dergelijke posities werd natuurlijk al heel snel het verwijt van 'remonstrantisme' geuit aan het adres van de meer aan de 16e eeuw georiënteerden. De Afgescheidenen werd het bij voorbeeld verweten door de Drentse richting en door de Kruisgemeenten van voor 1869.

Deze laatsten theologiseerden mede op basis van de heersende geloofsbeleving: het algemeen aanbod van genade vonden ze niet alleen strijdig met de uitverkiezingsleer, het zou ook het procesmatige karakter van de wedergeboorte bedreigen.²⁹

De voorman van de Kruisgemeenten van na 1869, E. Fransen, behoorde duidelijk tot de wettische deeltraditie. In zijn preken zette hij een bekeringsproces uiteen dat uitliep op een vierschaar-beleving. Hoewel hij zich positief uitliet over 'de middelen' had hij ook lijdelijke uitspraken: Jezus "is voor de uitverkorenen verborgen. Hij moet Zichzelf bij Zijn Godlijk licht aan hen openbaren." Van een speuren naar kenmerken, dus een gestaltelijke beleving wilde Fransen daarentegen niets weten.³⁰ Duidelijker nog dan Fransen deelde C. van den Oever de toehoorders van zijn preken in verschillende groepen in die correspondeerden met de trappen in de bekeringsweg. De gelovigen tezamen noemde hij 'allen, die verstand van kernen gekregen' hebben. Dat was een wettisch-voorwaardelijke stellingname: het kernen moest aan het geloof vooraf gaan.³¹

De opvolgers van Fransen en Van den Oever in de Kruisgemeenten spiegelde zich aan verschillende deeltradities. A. van den Oever en A. Makkenze spraken bij voorbeeld wel van de bewustheid bij de gelovige dat hij of zij zondaar is, maar benadrukten noch een opeenvolging van trappen in de bekering, noch beleving van het schuldgevoel. Hun tijdgenoot A. Janse benadrukte net als Fransen het wachten op Gods Geest en 'het zuchtende leven van een arm kind Gods'. Hij gaf de faseringen van 'het zieleleven' echter zoveel plaats dat zijn preektrant gestaltelijk te noemen is.³²

Ook Ledeboer was gewoon geweest de kerkgangers 'naar de binnenkamers van hun hart' te leiden. Als een boeteprediker hield hij hen voortdurend hun diepe ellende voor, maar de verwijzing naar de genade in Christus nam in zijn preken minstens evenveel ruimte in beslag. De bekering stond voor hem centraal: Ledeboers optreden herinnerde soms aan dat van een opwekkingsprediker. Hij sprak mensen persoonlijk aan, in de preek en op straat, en heeft zelfs eens in de gelagkamer van een herberg een vermanend woord gesproken. Aan het begin van zijn optreden vonden vele bekeringen plaats en in zijn gemeenten gebeurden dingen die ook bij opwekkingen in Amerika en Engeland voorkwamen.³³

Schuldgevoel nam in Ledeboers geschriften een belangrijke plaats in, maar het was het schuldgevoel van de bekeerde die betreurt dat hij nog zondigt, niet het 'in de schuld komen' van de wettische bekeringsweg. Het aan de bekering voorafgaande 'woelen en tobben' en schuldgevoel, zo leerde hij, duurt bij de één langer dan bij de ander. Hij stemde met Van der Groe in dat er voor elke gelovige een moment komt waarop hij of zij de verzekering van het geloof ontvangt. Op dat moment wordt de schuldigheid wel ervaren, maar tegelijk is de verzoening door Christus daar om die weg te nemen. Ledeboer erkende echter dat er momenten zijn waarop de verzekerdheid weg kan vallen. Zelfonderzoek is dan toegestaan, waarbij men in de eerste plaats een vertrouwen in Christus moet constateren bij zichzelf - kennis van de eigen schuldigheid is secundair.³⁴

De invloed van Van der Groe - en ook het noemen van de vierschaar-beleving in de preek - bleef bij de Ledeboerianen tot Ledeboer zelf beperkt. De meesten van zijn opvolgers waren wedergeboorte-predikers, waarbij de invloed van à Brakel en Smytegelt in Zeeland een rol speelde. Over Van Dijke's prediking is weinig bekend, maar zijn heel plotselinge bekeringservaring en een enkel citaat doen vermoeden dat hij niet erg wettisch-voorwaardelijk gepreekt zal hebben.³⁵

Het feit dat de volgelingen van Van Dijke D. Janse als zijn opvolger kozen, en niet oefenaar J. Vader, betekent waarschijnlijk dat deze tak van de Ledeboerianen aan een wedergeboorte-prediking de voorkeur gaf boven een wettisch-voorwaardelijk model. Janse werd in tegenstelling tot de meeste oefenaars niet bekeerd terwijl hij een zondig leven leidde, maar onder het lezen van een preek van Smytegelt over 'die van de jeugd aan we-

dergeboren zijn.' J. Vader daarentegen meende dat men over het algemeen in 'de woestijn' van zondenkennis en geestelijke verlatenheid op de bekering voorbereid wordt. Dat element miste hij bij Janse, die hij bovendien verweet de rechtvaardiging te funderen op niets meer dan de beloften uit de Bijbel. Dat kan betekenen dat Janse een 'toevluchtnemend geloof' centraal stelde en zich oriënteerde aan de theologie van voor 1700.³⁶

Bakker daarentegen, de leider van de andere Ledeboeriaanse traditie, sloot in zijn preken aan bij Fransen en Vader. In zoverre was hij een wedergeboorte-prediker dat hij vond dat het geloofsleven voor een deel mocht en moest bestaan in het zelfonderzoek naar tekenen van de uitverkiezing. Hij preekte wettisch-voorwaardelijk: het Evangelie was naar zijn mening alleen bestemd voor armen, dorstigen en treurigen. Door zijn nadruk op de uitverkiezing kon hij de aansporing om voort te gaan op de bekeringsweg echter nauwelijks een plaats geven. Door Witsius en Smytegelt aan te halen gaf hij aan dat hij in feite een wedergeboorte-prediker was, maar één die een neiging tot lijdelijkheid had.³⁷

Net zo goed als tussen de takken van de Ledeboerianen was er verschil in ligging tussen de diverse vrije gemeenten. J. van Leeuwen Pzn. van de 'Vereeniging van Gereformeerden', de vrije predikant H. Siegers en anderen preekten bij voorbeeld vanuit het uitgangspunt van Gods liefde voor de mens en de noodzaak van bekering. Zij zetten zich af tegen respectievelijk het preken vanuit de uitverkiezing en het wettisch-voorwaardelijke model. P. van der Heijden daarentegen sloot aan bij Van der Groe. Hij schetste de bekeringsweg als een rijpmakingsproces, gevolgd door een vierschaar-beleving en een verzekerd geloof. G. Maliepaard preekte voluit 'gestaltelijk', C. de Groot erg 'lijdelijk'.³⁸

Onder de bevindelijk gereformeerde predikanten van de tweede helft van de 19e en het begin van de 20e eeuw bestond dus een behoorlijk verschil in ligging, dat ook uitgedrukt kon worden in 'zwaar' (wettisch-voorwaardelijk of lijdelijk) en 'licht' (de eis om te geloven en het gebruik van 'de middelen' benadrukkend, of weinig aandacht aan de zondekennis bestedend). Dat zich daarin regionale verschillen aftekenden zal duidelijk zijn. "Die van het Noorden leren door doen, die van het Zuiden door krijgen," zo gaf Bakker zijn indruk weer over de prediking in Holland. Het oordeel van voorgangers als hij moet zwaar gewogen hebben, want zij reisden het land door om te preken en kwamen met allerlei gemeenten in contact. Gemeentelieden en zelfs sommige voorgangers wisten weinig van de 'ligging' van niet eens zo ver verwijderde gemeenten.³⁹

Als voorbeeld van de regionale bepaaldheid van de geloofsbeleving kan onder meer het feit gelden dat in Zeeland de vierschaar-beleving zo goed als onbekend was in de 19e eeuw. Noch bij Van Dijkianen, noch bij Bakkerianen kwam zij immers in de prediking voor, evenmin als bij à Brakel en Smytegelt die er veel gelezen werden. Te Krabbendijke leerde men deze ervaring voor het eerst kennen uit de verhalen van binnenschipper Jan Geense (1848-1933) over zijn geloofsleven. Geense had veel gezelschappen aan de Merwede en in IJsselmonde bezocht en daar was de beleving van een schoksgewijze bekering (in 'overgangen') met langdurige tussenpozen juist gebruikelijk, en dat steeds met de rechterstoel Gods als laatste 'overgang'.⁴⁰ Behalve de band via de gezamenlijke voorganger van de kerkgenootschapjes en misschien de lectuur van preken vervulde de binnenscheepvaart een duidelijke functie in het onderlinge contact van de verschillende bevindelijk gereformeerde gemeenschappen.

Het verschil in ligging tussen die gemeenten onderling is nog moeilijker aan te duiden dan het verschil tussen de voorgangers. Soms was de lijdelijkheid die voortkwam uit een nadruk op de uitverkiezing (Bakkerianen) niet te onderscheiden van de gestaltelijke houding zoals die bij Van Dijkianen en sommige vrije gemeenten voorkwam. Bovendien spoorde de geloofsbeleving niet altijd met de prediking ter plaatse. In de derde plaats viel zwaar

(of licht) op het gebied van de wedergeboorte en de uitverkiezing niet altijd samen met zwaar (of licht) op het terrein van de christelijke levenswijze.

Gemeenten waar men het 'zwaar' of 'nauw' nam met de levenswijze waren in de eerste plaats de gemeenten in de naaste omgeving van voorgangers als Ledeboer, Van Dijke, Bakker en Vader. Dezen leefden puriteins, en waren daar des te meer toe geneigd naarmate zij een plotselinger bekering uit een zondig leven meegemaakt hadden. Dat liet in hun 'eigen' gemeenten diepe sporen na. Men volgde hen na uit eerbied voor hun persoonlijkheid en de in hen aanwezig geachte genade.

Ligingsverschillen over de wedergeboorte konden de meer of minder strikte 'levensheiliging' beïnvloeden. Voor Ledeboer, Van Dijke en iemand als W.C. Wüst kwam de heiliging aan het eind van de bekeringsweg. Wie niet, zoals Ledeboer, aandrang op geloofs zekerheid of aanspoorde om tot geloof te komen maar zelfonderzoek centraal stelde, liep de kans dat de kerkgangers gingen denken dat de heiliging hen niet aanging. Zij kwam in volgorde immers na de wedergeboorte, zo konden zij aanvoeren.

In 'wettische' gemeenten daarentegen dienden de strikte leefregels die men er aantrof veeleer de rechtvaardiging. Velen waren daar immers op zoek naar schuldbesef. Niet zelden probeerde men dan de levenswijze van de weinige 'krachtadig bekeerden' ter plaatse na te volgen. In de betreffende prediking werd er echter wel op gewezen dat in de juiste bekeringsweg steeds een stadium opgenomen was waarin de mens beseft dat hij of zij niet in staat is de Wet Gods te onderhouden.⁴¹

Een derde variant was die theologie die beklemtoonde dat de levensheiliging een moeilijk te volbrengen opgave is die niet door menselijke inspanning maar veeleer door genade bewerkstelligd moet worden. Bakkers lijdelijke theologie kende deze gedachtengang, waarbij van invloed was dat hij levensheiliging vóór het verkrijgen van de rechtvaardiging onmogelijk achtte. Fransen, Van der Heijden en anderen leerden echter dat de gelovige een innerlijke drang tot levensheiliging bezit, zodat het hem of haar niet zwaar valt die te volbrengen.⁴²

In gemeenten waar men het spoor van Bakkers gedachten volgde of waar een plotselinge, krachtadige bekering als norm werd gesteld kon de rol van 'de zonde' tegenover 'de genade' naar de achtergrond verdwijnen. Waar de uitverkiezing voorop stond in het denken over de wedergeboorte verloor de concrete zonde, het niet-houden van de Wet, natuurlijk aan belang. Vooral waar de invloed van een leidende voorganger ontbrak kon een gemeente wat de levensheiliging betreft een 'lichte' indruk maken. Het kwam voor bij vrije gemeenten, zoals die van de Walkerk in Rijssen, maar ook onder de Ledeboerianen zoals de Bakkeriaanse gemeente van Nieuw-Beijerland. In die laatste gemeente werd het leven zodanig bepaald door dit denkpatroon dat Wüst, toen hij verklaarde door Christus' verzoening geen schuld meer te hebben, heftig bekritiseerd werd. Hier was Bakkers theologie vervormd door de beleving: schuldbesef had er een blijvend karakter, maar werd in abstracte termen gezien en van puritanisme was geen sprake.⁴³

Zo kende dat deel van bevindelijk gereformeerd Nederland waar in de 20e eeuw radicale leerbepalingen genomen zouden worden een grote variëteit aan liggingen. Van de drie genoemde criteria voor zwaar en licht was het al dan niet aanhangen van een 'algemeen aanbod van genade' onder de predikanten het meest traceerbaar. Uitgesproken tegenstand tegen dit aanbod in de prediking ontwikkelde zich daar waar in het eigen of in 'nabijgelegen' kerkverbanden de leer van het algemene aanbod gecombineerd werd met niet-bevindelijke theologie. Zo'n reactie werd door de Afgescheidenen opgeroepen in de Kruisgemeenten en in de Drentse richting vanaf ± 1850, maar deze nam in de Kruisgemeenten en vrije gemeenten weer in belang af naarmate zij in de loop van de tweede

helft van de 19e eeuw verder van de Afgescheidenen en Christelijke Gereformeerden af kwamen te staan. De Ledeboerianen, die een dergelijke directe tegenstander misten, waren niet gewend van 'het aanbod' een twistpunt te maken.

Genoemde ontwikkeling bevorderde waarschijnlijk het toenemende contact tussen Ledeboerianen en Kruisgemeenten rond 1900. Toen zij zich in 1907 verenigden in de Gereformeerde Gemeenten, werd over het aanbod van genade niet eens gesproken. De grootste zorg van de nieuwe leider, Kersten, was veeleer het onkerkrechtelijk leven van de gemeenten, die een halve eeuw lang hun eigen tradities hadden kunnen ontwikkelen. Als hij pogingen ondernam om op het gebied van zwaar en licht verandering aan te brengen, dan deed hij dat door te snijden in de liggingen zoals die naar aanleiding van de verschillende visies op de wedergeboorte (ons tweede criterium van zwaar en licht) bestonden.

Met name richtte Kersten zich tegen het 'onverzekerd geloven' in bepaalde varianten van de wedergeboorte-theologie. Het kwam bij de Ledeboerianen⁴⁴ maar ook bij Kruisgemeenten en vrije gemeenten veel voor. In deze reactie à la Van der Groe stond Kersten niet alleen. In de Federatie van Oud-Gereformeerde Gemeenten ondernam C. de Jonge op dat moment een zelfde poging, terwijl B. Hennephof in het sterfjaar van De Jonge (1945) zich om die zelfde reden van diens kerkgenootschap afscheidde. De aanvankelijk Hervormde Paauwe maakte van een radicale uitleg van Van der Groe de bestaansgrond van zijn vrije groep. De drie laatstgenoemden namen van Van der Groe een wettisch-voorwaardelijke prediking over, wat ze met een aansporing om tot geloof te komen en de 'middelen' te gebruiken combineerden. Bij Paauwe overheersten de vierschaar-beleving en de voorwaarde van een diep schuldbesef, bij De Jonge de stadia in de bekeringsweg. Hennephof sprak zich uit voor het algemeen aanbod van genade en greep terug op Calvijn. Schuldbesef functioneerde in zijn prediking echter als een voorwaarde voor wedergeboorte.⁴⁵

Kersten benadrukte niet zozeer het schuldbesef in wettisch-voorwaardelijke zin, maar zou in zijn gemeenten te maken krijgen met een invloedrijke stroming die dat wel deed. In het belang van de eenheid van de Gereformeerde Gemeenten, die met de SGP zijn levenswerk vormden, moest hij voortdurend ontkennen dat er qua theologie verschillen bestonden binnen het kerkgenootschap. Bij het doorvoeren van zijn visie op de wedergeboorte maakte hij net als De Jonge, Hennephof en Paauwe gebruik van een tijdschrift. In tegenstelling tot hen - Kersten had ook veel onkunde te bestrijden in zijn gemeenten en wilde zich (kunnen) meten met langer gevestigde kerkgenootschappen - zette hij na verloop van tijd een predikantenopleiding op.

Deze opleiding, de polemiek met de Christelijke Gereformeerden en zijn eigen studie in de theologie van voorgaande eeuwen drongen hem tot dogmatisering - een proces waarvan de radicalisering in de leer en de splitsingen in het midden van de 20e eeuw uitvloeisels werden. Noch Ledeboerianen, noch Kruisgemeenten, noch vrije gemeenten hadden aan dogmatisering gedaan - uitzonderingen als Van der Heijden ('Geloofsleer') en Fransen (Catechismusverklaring) daargelaten. Tussen de grote hoeveelheid liggingen kwam in de loop van de 20e eeuw steeds meer contact. Gemeenten werden opgenomen in grotere verbanden, de kerkleden lazen kerkelijke tijdschriften en de mobiliteit nam toe. Dit toenemende contact zou het splitsingsproces in met name de Gereformeerde Gemeenten niet ongemoeid laten.

2.6 De Gereformeerde Gemeenten tot 1940

De vereniging in 1907 van de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis met de Lede-

boeriaanse gemeenten uit de traditie van Van Dijke en enkele vrije gemeenten was niet geheel onomstreden. Aan beide zijden waren gemeenten waar aarzeling te bespeuren bleef, zoals te Opheusden en Krabbendijke. Onderling contact tussen gemeenten uit verschillende tradities was er vooralsnog niet veel. De provincie Zeeland met zijn Ledeboerianen vormde de Particuliere Synode Zuid, de Gereformeerde Gemeenten van overig Nederland - diverser van samenstelling - vergaderden in de Particuliere Synode Noord. Ineensmelting van gemeenten was onnodig wegens de spreiding er van over het land. Tekenend is dat in Rotterdam, de enige plaats waar zowel een Ledeboeriaanse als een Kruisgemeente (uit de traditie van Van den Oever) was, moeilijkheden rezen. Toen in 1907 bij voorbeeld de gecombineerde kerkeraden over twee vrije predikanten een oordeel gevraagd werd, bleken de Ledeboeriaanse broeders voor de prediking van de één maar tegen die van de ander te zijn, terwijl hun collega's uit de Kruisgemeente andersom oordeelden.⁴⁶

Kerstens beleid dat er op gericht was de Gereformeerde Gemeenten tot een hechte eenheid te smeden had soms bijkomende gevolgen. Algemene waardering vond zijn optreden tegen onkerkrechtelijke gebruiken in het gemeentelven die de Ledeboerianen, en in mindere mate ook de andere gemeenten gekenmerkt hadden. Via een brochure over de kerkelijke tucht en een heruitgave van de kerkorde van 1618 bracht hij de gemeenten op het pad van 'Dordt'. Het kerkblad 'De Saambinder' (1919) werd door Kersten als hoofdredacteur gedomineerd, terwijl hij vanaf 1920 het stichten van lagere scholen uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten bevorderde. Maar Kersten riep ook kritiek op. Ten bate van de afbakening ten opzichte van andere kerkverbanden deed Kersten soms felle uitspraken, en één van de maatregelen met dat zelfde doel leidde tot onenigheid. Het in 1907 ingevoerde verbod voor predikanten om buiten de Gereformeerde Gemeenten voor te gaan werd fel bekritiseerd door de uit de Dolerende Kerken afkomstige predikant Jacobus Overduin en zijn zoon ds D.C. Overduin.⁴⁷

Het lidmaatschap van de Tweede Kamer dat Kersten in 1922 aanvaardde naast zijn predikantschap kwam hem eveneens op kritiek te staan. De predikanten A. Verhagen (Middelburg) en J. Fraanje (Barneveld) brachten er op de Particuliere Synoden officiële bezwaren tegen in, die verworpen werden. In de zware 'Eskerk' te Rijssen mocht Kersten sindsdien echter niet meer voorgaan. Verhagen stelde zich nooit openlijk achter de SGP, terwijl ook voor anderen Kerstens uitgangspunt dat alle leden van het kerkgenootschap zijn politieke visie zouden delen, onverteerbaar bleef. Dit standpunt werd ongezoeten naar voren gebracht door D.C. Overduin, die ook liet merken het niet eens te zijn met Kerstens stellingnames tegen de sociale verzekeringswetten en het vrouwenkiesrecht. Overduin stemde ARP. Verschillen in visie ten aanzien van de 'sociale kwestie', deden bij voorbeeld ook ds R. Kok (Aagtekerke) en ds G. van Reenen (Opheusden) er toe neigen de zijde van de arbeiders te kiezen, terwijl Kersten een meer liberale houding ten toon spreidde. Deze niet-kerkelijke kwesties hadden geen consequenties, in tegenstelling tot het aanmerkelijke verzet tegen het stichten van een predikantenopleiding. Dit verzet, openlijk gesteund door de weinig geletterde Verhagen en Fraanje, en waarschijnlijk ook door D.C. Overduin, vertraagde de verwezenlijking van Kerstens initiatief.⁴⁸

Terwijl deze problematiek speelde begonnen in de jaren twintig de verschillen in ligging tussen de predikanten door te dringen tot de kerkelijke vergaderingen. Predikanten kregen van kerkleden aanmerkingen op hun prediking, zoals te Gouda eerst ds Joh. Overduin en daarna ds R. Kok. De predikanten spraken zich over onderlinge verschillen echter niet uit. Een groot deel van hen kwam qua ligging dan ook overeen met Kersten, al had de een meer neiging dan de ander dieper op het bevindelijk beleven van de wedergeboorte in te gaan. Kersten keerde zich tegen een te veel aan bevindelijkheid: de kenmerken van de

wedergeboorte die hij in zijn preken noemde beperkten zich tot 'enkele van de meest wezenlijke'. Noch een 'krachtdadige omkeer' noch een diep schuldbesef vond hij een vereiste: "sta niet naar zwaarheid". Hij preekte een dringende nodiging der genade, er op wijzend dat God de bekering bewerkstelligt door overtuiging van schuld en zonde. Het feit dat Christus voorgesteld wordt als 'de enige weg ter zaligheid' legt, zo meende hij, een 'ontzaglijke verantwoordelijkheid' op de hoorders van de prediking. Vrije genade betekent dat niemand te slecht is om in Christus verzoening te ontvangen. Met name de drie uit de Christelijke Gereformeerde Kerken overgekomen en de door Kersten opgeleide predikanten preekten op de zelfde manier.⁴⁹

Duidelijke verschillen ten opzichte van Kersten vertoonde de prediking van Fraanje. Dit verschil werd door het blad van de Gereformeerde Bond gekarakteriseerd als een 'meer gereformeerde' (Kersten) tegenover een 'meer doperse' lijn (Fraanje). Fraanje's prediking was te vergelijken met die van Fransen uit de Kruisgemeenten. Wie gelovig het Evangelie aannam begon volgens Fraanje 'achteraan' en was dus verkeerd. Een mens moest eerst 'in den spiegel van de wet verplaatst' worden. Na vergeefse pogingen om aan de wet te voldoen zal de mens zijn eigen onmacht als schuld moeten erkennen - een langdurig proces in Fraanjes voorstelling. Dan vertoont Christus zich op een onverwacht moment aan de terneergedrukte mens. Volgens Fraanje was een 'krachtdadige inwendige roeping' dus noodzakelijk. Zijn eigen krachtdadige bekering bepaalde in feite zijn ligging. Net als Kersten, aan wie hij nauwe 'geestelijke banden' had, keerde Fraanje zich tegen 'gestaltelijke' prediking, was de heenwijzing naar Christus voor hem centraal en preekte hij de wenselijkheid van geloofs zekerheid zonder die als een vereiste te stellen. Vrijspraak van de zondaar in een vierschaar-ervaring lag volgens hem aan het eind van de bekeringsweg. De onbekeerde moest bidden om bekering. "Mocht Hij op Zijn tijd deze weldaad aan je arme, schuldige ziel toepassen."⁵⁰

De prediking van de broers D.C. en Joh. Overduin en de zwager van de laatste, R. Kok, allen onafhankelijke figuren, was op bepaalde punten anders dan die van Fraanje. D.C. Overduin keerde zich tegen een te grote aandacht voor de ellendestaat van de mens: wie in Christus is, is voorgoed gereinigd van zonden en wie dan nog over de zonde blijft praten knoeit met de genade. Voor het overige verschilde zijn ligging niet erg van die van Kersten. Eerder was sprake van een persoonlijk conflict waarbij Overduin Kerstens streven naar een eigen Gereformeerde Gemeente-identiteit aanviel. Diens informele leiderschap aanvaardde hij niet, evenmin de vereiste kerkelijke bindingen, het politieke streven en Kerstens dogmatisering. Al bij Kerstens ordening tot predikant in 1905 had D.C. Overduin kritiek op de latere leider van de Gereformeerde Gemeenten uitgeoefend. Op kerkelijke vergaderingen waren de gebroeders maar weinig aanwezig en ze overschreden steeds de kerkelijke grenzen, terwijl Joh. Overduin verschillende aanklachten te verwerken kreeg.⁵¹

Bij Kok nam het appèl op de onbekeerde een relatief grote plaats in de prediking in, waarbij hij sprak van de 'ruimte om zalig te worden': "Gij kunt opgewekt worden uit het graf der zonde en des doods." Een openbaring van Christus in het hart was de wijze waarop God de bekering werken zou. Het bereidwillig beluisteren van de prediking was het zekerste middel daartoe. Wie door de H.Geest erkende de eeuwige straf verdiend te hebben zou Christus als 'een vanzelfsheid' omhelzen. Van deze 'levendmaking' was men zich niet bewust, omdat men immers in de leer van verzoening door Christus opgevoed was. Pas vrijspraak door God de Vader zou geloofs zekerheid geven. Koks prediking was dus net als die van Kersten, Fraanje en Overduin Christocentrisch. Met name van Fraanje onderscheidde hij zich in het karakter dat zijn appèl aan de gemeenteleden had: bekering stelde hij voor als een nabije mogelijkheid voor iedereen, omdat van Gods Woord een krachtige werking verwacht mocht worden:

"Op dien dierbaren Christus hopen we u gedurig te wijzen, bedrukten in ons midden. Het zalig worden, wordt u steeds onmogelijker [en] de schuld grooter. De dierbaarheid van Christus moet u gaande maken om door het geloof uit uzelfen uit te vluchten en Hem te omhelzen."⁵²

Door het dringend karakter van de prediking van Kersten, Kok en een aantal anderen kwamen relatief veel mensen in de gemeenten tot geloofs zekerheid. Fraanje's prediking appelleerde sterk aan de lijdelijke geloofsbeleving op de Veluwe en velen uit zware Hervormde kring stroomden toe na zijn aanvaarding van het predikantschap in Barneveld in 1918. Van 200 toehoorders rond 1930 groeide deze gemeente uit tot 3100 leden en doopleden in 1948. Bovendien institueerde Fraanje in Gelderland vele gemeenten waar zijn ligging en gezag golden. Hij werd dan ook als tweede man in de Gereformeerde Gemeenten beschouwd en kon uitzonderingen bedingen waar dat de Overduins verboden bleef. Het werd hem toegestaan in de vrije gemeente van Stavenisse te preken wegens geestelijke banden met de voorganger ter plaatse. Ook de gemeenten van Kersten, Kok, en een begaafde kanselredenaar als ds A. de Blois, groeiden aanzienlijk. Kerstens invloed was groot in het hele land, maar minder in Gelderland. Kok bleef lang na zijn vertrek uit Walcheren (1925) daar populair, terwijl zijn gemeente Veenendaal (1930) qua ligging bij hem paste. Tot 1913 was de niet zo zware Veenendaalse gemeente een Gereformeerde Kerk geweest. In Zeeland verwierf verder A. Verhagen een vooraanstaande positie.⁵³

Het midden van de jaren twintig stond voor Kersten in het teken van zijn poging een predikantenopleiding te beginnen. Betoonden Fraanje en anderen zich in 1924 nog tegenstanders, in 1927 werd de Theologische School te Rotterdam geopend. Een uit de Classis Tholen afkomstig voorstel om kandidaten met bijzondere voorgangersgaven van opleiding vrij te stellen was in 1925 aanvaard. Opmerkelijk genoeg werd Fraanje in het najaar van 1928 benoemd tot voorzitter van de Commissie van Toezicht op de school.⁵⁴ Verder getroostte Kersten zich in deze jaren veel moeite de identiteit van de Gereformeerde Gemeenten af te bakenen ten opzichte van de Christelijke Gereformeerden. De pennestrijd met hun voorman J. Jongeleen werd gestimuleerd door de overgang van enige Christelijke Gereformeerde predikanten naar de Gereformeerde Gemeenten (1921 en 1928) en door enige afgeslagen verzoeken om over samengaan te praten (1922 en 1928). Kerstens bezwaren tegen Jongeleens richting appelleerden sterk aan de bevindelijken onder de Christelijke Gereformeerden, zodat Jongeleen tot verdediging gedwongen werd.

De crux van Jongeleens theologie was de leer van de drie Verbonden. Anders dan Kersten onderscheidde hij naast het 'werkverbond' en het 'verbond der verlossing' (respectievelijk alle mensen en alleen de uitverkorenen aangaand) ook nog het 'verbond der genade'. Daartoe behoorde volgens Jongeleen de hele zichtbare kerk. Omdat alle gemeenteleden via de prediking 'de welmenende aanbieding van het heil in Christus' toekwam, schiep dat een relatie tot God. Wie dat Woord eenmaal gehoord heeft, staat schuldig de roep tot bekering te beantwoorden, terwijl God in dat Woord tegelijk ook bekering voor zondaren belóóft. Jongeleens nadruk op de rol van de doop was voor bevindelijk gereformeerden echter onaanvaardbaar: men zag er het verbondsautomatisme van Kuyper in.⁵⁵

De zes 'Rotterdamse artikelen' die de Particuliere Synode Noord van de Gereformeerde Gemeenten op 21 februari 1929 vaststelde, waren waarschijnlijk de vrucht van Kerstens polemiek met Jongeleen. Of er een relatie was met de wens een 'lichtere' prediking in eigen gelederen te bestrijden, is onzeker. Evenmin is duidelijk of de artikelen eerder op een classis-vergadering behandeld waren. Het is opmerkelijk dat in 1927 Kok te Gouda was beschuldigd van 'remonstrantisme'. De beschuldiging werd als onbewezen terzijde gelegd. Met Jongeleen had Kok niet de constructie van het derde verbond gemeen, maar wel de

nadruk op de grote kracht van Gods Woord, dat de genade aanbiedt.⁵⁶

Een relatie tussen de artikelen en de kerkpolitieke verhoudingen binnen de Gereformeerde Gemeenten moet misschien eerder gezocht worden bij de invloed van tweede man Fraanje. Het oordeel van de Particuliere Synode Noord over het genadeverbond kwam ter tafel "naar aanleiding van den bidstond door Ds Fraanje, den avond vòòr de Synode geleid." In het vierde artikel was in het bijzonder Fraanjes ligging neergelegd: de wedergeboorte zou zich voltrekken na 'de verbreking van het Werkverbond.' Dit correspondeerde met Fraanjes beschrijving er van, waarin bekering pas volgt na erkenning (en beleving als schuld) van de eigen onmacht om aan de Wet te voldoen. Het zesde artikel stelde dan ook dat "de verantwoordelijkheid van de mens wortelt in de gevallen schepping, krachtens welke God van de gevallen mens Zijn beeld terug vordert." De wet lag dus ten grondslag aan 's mensen verantwoordelijkheid, en niet wat Jongeleen het verbond der genade noemde, of de doop of de prediking. Wel maakten deze dingen verschil uit, zo vulde een tweede zin artikel zes aan: "Die verantwoordelijkheid wordt te groter door de bemoeienissen, die God met de mens maakt, als blijkt o.a. uit Lukas 10: 13-15." In de overige artikelen werd hoofdzakelijk betoogd dat alleen sprake kon zijn van het verbond der verlossing (ook wel genadeverbond genoemd en 'van eeuwigheid met de uitverkorenen in Christus opgericht') en het werkverbond.⁵⁷

De enige reactie die de artikelen opleverden kwam van D.C. Overduin, die de vergaderingen van de Synode Noord al enige jaren verzuimde bij te wonen. Aan de Particuliere Synode Noord van 1930 zond hij een aantal alternatieve stellingen in, en op een classisvergadering in dat zelfde jaar liet hij merken niet van systematisch-dogmatische formuleringen over de wedergeboorte gediend te zijn. Overduin bestreed dat de uitverkiezing zo centraal mocht staan als ze in de artikelen van 1929 deed. Dat suggereerde een tegenspraak tussen de ware wil van God (de verlossing van de uitverkorenen) en de roeping tot bekering aan alle hoorders. Het effect van die oproep blijft verborgen en mag geen uitgangspunt worden. Dat zou verwarring over Gods bedoelingen in de hand werken.⁵⁸

Op de zelfde classisvergadering maakten de Overduins hun vertrek uit de Gereformeerde Gemeenten bekend. Van de zijde van Kersten werd ontkend dat men over de zes artikelen van mening verschilde, maar werd de prediking van de Overduins becommentarieerd en hun afwezigheid berispt. Het persoonlijke conflict tussen D.C. Overduin en Kersten was waarschijnlijk het belangrijkste motief voor het vertrek.⁵⁹ De broers stichten met gemeenten in Rotterdam, Sliedrecht en Giessendam de *Gereformeerde Gemeenten in Hersteld Verband*.⁶⁰

Op de Generale Synode van 21 mei 1931 werden de zes artikelen uit 1929 ter toetsing aan de vertegenwoordigers van het hele kerkverband voorgelegd. Ook het voornamelijk Ledeboeriaanse Zeeland werd nu in het dogmatiserings-proces betrokken. Men discussieerde 'breed en aangenaam' over de stellingen, waarbij er op gewezen werd dat alle orthodoxe gereformeerde theologen maar twee verbonden onderscheidde. Verder viel de waarschuwing tegen verval: "De kerk heeft te waken tegen de oppervlakkigheid van onzen tijd, die het wezen de Verbonds in den vorm doet opgaan." Aan de Christelijke Gereformeerden, zo lijkt hier bedoeld, kon men zien dat de leer van de drie verbonden tot de gedachte zou leiden dat alle gedoopten (de vorm) uitverkoren zouden zijn (het wezen). Met algemene stemmen werden vervolgens zes stellingen aangenomen die een aanvulling op de gereformeerde belijdenisgeschriften betekenden. Voortaan onderscheidde de Gereformeerde Gemeenten zich van de overige orthodoxie door dit synodaal geijkte besluit.⁶¹

De formulering van 1931 verschilde op drie punten van die uit 1929. In de eerste plaats

was niet meer opgenomen dat de wedergeboorte voorafgegaan wordt door schuldbeleving aan het niet kunnen vervullen van de Wet. In de tweede plaats werd niet meer letterlijk gesproken van 'verworpenen' binnen de zichtbare kerk en was een grotere plaats ingeruimd voor de prediking. 's Mensen verantwoordelijkheid lag dan wel bij het werkverbond (de eis van de Wet, die de mens niet kan vervullen), maar

"In het bijzonder wordt die verantwoordelijkheid groter door de ernstige aanbieding van Christus en de Verbonds-weldaden in het Evangelie, als blijkt uit vele plaatsen als Ezech.33:11; 2 Cor.5:20; (...) enz."

De invloed van liggingen als die van Fraanje was dus gereduceerd, terwijl de krachtige oproep tot bekering door het gesproken Woord en de Bijbel zoals Kok en anderen die verstonen beklemtoonde werd. De teneur van de stellingen werd echter bepaald door de aanvangszin, die niet meer (zoals in 1929) over het afwijzen van een derde verbond handelde, maar poneerde dat "het Verbond der Genade staat onder beheersing van de uitverkiezing ter zaligheid."⁶²

Deze visie vanuit het eeuwigheidsperspectief stelde Kersten in staat om in eerste instantie liggingsverschillen te overstijgen, maar de uitwerking er van betekende dat voor de hoorders van de prediking, de kerkleden, geen echte relatie met het verbond over bleef. Doop betekende slechts deel krijgen aan de 'openbaringsvorm' van het verbond. Bij de wedergeboorte werden degenen in het verbond ingelijfd die toch al uitverkoren waren. In feite rijmde dit maar moeizaam met de 'Verbonds-weldaden' uit de zesde stelling. Slechts een dubbele interpretatie van 'aanbieden' (van deze weldaden) redde de formulering: aanbieden kon zowel 'toezeggen' als 'laten zien' betekenen. In die zin was sprake van een compromis, waarbij door het te hulp roepen van de uitverkiezingsleer wel de toon voor de toekomst gezet was. Kerstens behoefte aan dogmatisering, zijn afkomst uit de Kruisgemeenten, maar meer nog zijn oriëntatie aan Comrie en de Schotten Th. Boston en R. Shaw lieten hier hun sporen na. Het begrip 'verbond der verlossing', of zoals Kersten het noemde het genadeverbond (van God met de uitverkorenen), was vreemd aan de Nederlandse calvinistische belijdenisgeschriften.⁶³

Behalve commentaar van Christelijke Gereformeerde en Gereformeerde Bonds-zijde hadden de stellingen van 1931 geen directe gevolgen. De prediking werd er niet door beïnvloed. Enige commotie ontstond in 1935 toen ds A. de Blois, die afkomstig was uit P. van der Heijdens gemeente Vlaardingen, uitsprak dat wat hem betreft '1931' niet nodig was: "Een bepaalde voorstander van dergelijke besluiten, die meestal meer gemaakt dan geboren worden, zal ik nooit worden omdat de Drie Formulieren van Eenigheid mij voldoende zijn."

De Blois was niet tegen de formuleringen - hij erkende dat verdediging van de leer van Gods vrije genade Kersten er toe bewogen had. Wel wees De Blois er nog eens fijntjes op dat hier maar een constructie van enkele individuen geldigheid verkregen had. Het feit dat het 'leerbesluit' voortgekomen was uit een vergelijk van verschillende visies werd door De Blois nog eens bevestigd.⁶⁴

Dat er verschillen waren tussen de predikanten werd bij voorbeeld ook in 1930 op de Classis Barneveld geconstateerd. Het betrof zelfs 'de grondstukken der Waarheid', maar er werd verder niet op ingegaan. Fraanje en Kok waren de enige predikanten in het gebied van die classis. Ook voor relatieve buitenstaanders waren de verschillen duidelijk. Het mislukken van een toenaderingspoging tussen de Gereformeerde Gemeenten en de Schotse Free Presbyterian Church in 1936 - om secundaire redenen - was in feite ingegeven door vrees voor het standpunt van 1931. De Schotten waren bang voor radicalisering en "gevoelden zich meer aangetrokken tot Ds R. Kok dan tot Ds. Kersten." De relatief vooraanstaande positie van Kok - één van de weinige predikanten die zich verdiept had in

de theologie- werd in 1931 uitgedrukt in zijn benoeming tot tweede docent naast Kersten aan de Theologische School te Rotterdam.⁶⁵

In de loop der jaren was de oudere generatie predikanten uit de Ledeboeriaanse en Kruisgemeenten overleden. In 1935 was zij nog slechts vertegenwoordigd in de bejaarde ds J.R. van Oordt. Hun over het algemeen door de eigen geloofsbeleving getekende bevindelijke stijl van preken werd door sommige, meest oudere gemeenteleden node gemist. Predikanten van een latere generatie waren vaak niet op een zo bijzondere wijze krachtadig bekeerd als de ouderen, terwijl ook hun opleiding hun preken enigszins beïnvloedde. Zo vielen conflicten voor met gemeenteleden, bij voorbeeld tussen ds P. Honkoop en een deel van de gemeente Den Haag. De jonge predikant J. van den Berg werd door ouderling G. Veen te Ede er van beschuldigd "het leven der genade buiten Christus" te verkondigen. Hier stonden het standpunt van Van der Groe over de onmogelijkheid van een wedergeboorte zonder verzekerdheid (Veen) tegenover de visie dat een onbewuste 'levendmaking' mogelijk was zodat de prediking tot bewustzijn van het geloof mede moest dienen (Van den Berg, Kok en anderen). Veen werd door de Classis Barneveld in het ongelijk gesteld.⁶⁶

Voor de oudere generatie was het in sommige gevallen optredende liggingsverschil tussen de opeenvolgende predikanten (of ook ouderlingen) in een gemeente een teken van verval. "Och, wat is die lieve Geest toch geweken onder de bediening des Woords. En nu is er vlees in de plaats en zijn de vruchtgevolgen zeer droevig en hartgrievend." Aldus Mientje Vrijdag uit de Eskerk van Rijssen. Het overlijden van twee toonaangevende ouderlingen deed haar verzuchten: "het is net of er een boze geest in de plaats komt." Waarschijnlijk miste zij de prediking in de trant van Frans en Fraanje. J. van der Marel te Rotterdam meende dat er door een te ruim toelatingsbeleid aan de theologische school een aantal onbekeerde jonge predikanten gekomen waren. Hij miste bij hen de 'ware beleving' van de bekeringsweg. Zij konden daar dan ook niet uit preken, en zouden slechts op basis van dogmatische kennis en gestaltelijke aandoeningen in de gemeenten voorgaan. Kersten had volgens Van der Marel in de jaren dertig door de groei van het aantal gemeenten zijn stellingname laten varen dat alleen verzekerde gelovigen predikant mochten worden.⁶⁷

Ook in Zeeland waren er klachten, hoewel men er vanouds op à Brakel en Smytegelt georiënteerd was en de oudere generatie er dus niet de prediking zou toetsen aan de eis van geloofs zekerheid. In 1940 werd op de Particuliere Synode Zuid de klacht vernomen dat de 'oude en beproefde waarheid' bij de jongeren in verval raakte. Onder de gemeenteleden was "die nieuwe verbondsbeschouwing, die zeer schadelijk is" aangetroffen. Daarmee werd waarschijnlijk een overwaardering van de rol van de doop bij de bekering bedoeld. Een dergelijke overwaardering kwam niet overeen met de formuleringen van 1931 waar alle predikanten toch mee instemden.⁶⁸

In de jaren dertig wekten ook de Jongelings- en Meisjesverenigingen de argwaan van de oudere generatie. Zij herinnerden immers aan het activisme en de veronderstelde wedergeboorte of de 'opvoeding tot geloven' die de Gereformeerde en Christelijke Gereformeerde Kerken kenmerkten. Daar was dit type verenigingen uiterst populair. Ook binnen de Gereformeerde Gemeenten was er een relatie tussen organisatorisch streven en de deeltraditie die niet de Breuke Sions-gedachte (met haar anti-activisme) honoreerde. De meeste jeugdverenigingen, die te Leiden, Lisse, Veenendaal, Kampen, Enkhuizen en Vlaardingen, dankten hun ontstaan aan een predikant uit de Afscheidings- of Doleantie-traditie. Door een totaal gebrek aan steun mislukte in 1921 een poging om deze verenigingen tot een bond aaneen te sluiten.

Met name de zwaarste richting binnen de Gereformeerde Gemeenten bespeurde een negatieve invloed van dit verenigingsleven: "De Waarheid was te hard en scheen wat aan-

lokkelijker voor het vlees gemaakt te moeten worden." De jongelingsverenigingen zouden de ware bekering - althans de fase waarin men zich als doemwaardig beschouwt - bedreigen. Ook in een gemeente met een gestaltelijk-bevindelijke geloofsbeleving als de Walkerk te Rijssen oordeelde men negatief: "Dat worden allemaal van die schriftgeleerden daar" en "daar moeten ze leren bidden." Het verenigingsleven was toch al vreemd aan de kleine boeren die in hoofdzaak de kerkbanken van de Gereformeerde Gemeenten in het Oosten en Midden van het land vulden. Toen in 1931 de jeugdverenigingen een impuls kregen door het stichten van een bond kwamen er nauwelijks verenigingen in Utrecht en Gelderland. De in 1931 aangesloten jeugdverenigingen lagen, behalve de reeds genoemde, in Zeeland (twee) en in Zuid-Holland (vier). In grote delen van Zeeland - de SGP had er immers haar wortels - was het organisatieleven nu aanvaard, in Zuid-Holland met haar industrie was de vrije tijd toegenomen. Dat was voor Kersten al in de jaren twintig aanleiding geweest om zich achter het idee van een bond te stellen. Voorzitter van de bond van Jongelings- en Meisjesverenigingen werd ds A. Verhagen te Middelburg.⁶⁹

Hoe weinig de prediking in de trant van Kersten, zijn generatiegenoten en leerlingen nog doorgedrongen was op de Veluwe, toonde de kritiek (1944) van H. van der Mheen uit Nederwoud bij Lunteren. Van der Mheen vertegenwoordigde een minderheid in een omgeving waar het Evangelie was "teruggedrongen achter allerlei wettische eischen en voorwaarden." Fraanje, de Veluwse oefenaar H. van Schothorst (Van der Mheens schoonvader), de gestaltelijk prekende ds G. van Reenen en verschillende Bondspredikanten zouden in hun preken deze geloofsbeleving bevorderen. Fraanje preekte "een eindeloze reeks van vragen, hoe bewust inzicht men heeft, en van een doorleefd geloof" en deelde de luisteraars in groepen in.

"De vrucht van zulk een leer is dan ook niet anders dan een bijzonder wettische gezindheid. Men is nu eenmaal onder de Wet en tracht de Wet daarom nog een klein beetje tevreden te stellen met een leven van 'raak niet' en 'smaak niet' en 'roer niet aan', en wacht, onder het dragen van deze lasten, op de meest lijdelijke wijze, op het ogenblik, waarin men misschien nog eens wat anders mag leren kennen."

Ondanks het eenheidsstreven van Kersten waren er dus nog grote onderlinge verschillen in de Gereformeerde Gemeenten. In 1944 was het bewustzijn dat er liggingsverschillen waren in elk geval doorgedrongen tot gemeenteleden op de steeds alleen door Fraanje beïnvloede Veluwe. Van der Mheen constateerde "in de laatste tijden" de aanwezigheid van een nieuwe richting in het kerkelijk leven die met de traditionele om de voorrang worstelde.⁷⁰ De Veluwe zou dan ook in de richtingstrijd van de komende tien jaar een voorname rol spelen. De uitkomst van die strijd werd echter bepaald door ontwikkelingen elders.

2.7 De leerbeslissing over de algemene genade

De confrontatie tussen de verschillende liggings in de Gereformeerde Gemeenten werd voorafgegaan door een Synode-uitspraak in 1945, waarbij het kerkgenootschap zijn visie op de verhouding tussen gelovigen en niet-gelovigen (en dus de cultuur) officieel vastlegde in een negatieve, supralaparische formulering. Deze uitspraak vormde een voorbode van de richtingstrijd over de leer van de wedergeboorte na 1945, maar maakte ook duidelijk deel uit van de sinds 1920 op gang gekomen bezinning op de cultuur in het gereformeerd protestantisme.

De theologische bezinning op de cultuur was een vrij recent verschijnsel in orthodox-gereformeerd Nederland. In Calvijns theologie nam de cultuur een bescheiden plaats in, ze was voor hem een gift, iets dat genoten mocht worden tijdens de pelgrimage van de christen door de wereld. Een opdracht hield de cultuur zeker niet in, want de christen is

tenslotte op weg naar de hemel.⁷¹ Intussen waren de zegeningen van de natuur zowel als de talenten van alle mensen te beschouwen als gaven van God, uitingen van algemene genade en zaken waarvan het bestaan direct aan Hem te danken is.⁷²

In bevindelijk gereformeerde kring waren over de algemene genade maar weinig uitspraken gedaan vòòr de oprichting van de Theologische School door Kersten. N.J. Engelberts, uit de Kruisgemeenten van vòòr 1869, had geschreven dat zij niets te maken had met Christus' verzoenend lijden. Franssen meende daarentegen dat het 'burgerlijk recht' op aardse goederen van de niet-gelovigen (wat men later 'algemene genade' noemde) wél uit de verdiensten van Christus voortvloeide, namelijk omwille van de gelovigen.⁷³ Kersten liet zich enkele malen uit in de zelfde zin als Franssen - waarschijnlijk voor het laatst in 1940.⁷⁴ Verder waren opvattingen over de algemene genade "weinig of mogelijk wel nimmer uitdrukkelijk besproken".⁷⁵ Het nog erg bevindelijk ingestelde slag predikanten van de Gereformeerde Gemeenten interesseerde zich in meerderheid geheel niet voor dergelijke theologische kwesties.⁷⁶

Abraham Kuiper, beïnvloed door het negentiende-eeuwse cultuuroptimisme, had echter van de cultuur een opdracht gemaakt: heel de wereld moest onder beslag van het christendom gebracht worden. Naast zijn supralapsarische denken over de gelovigen construeerde hij als basis voor die cultuurtaak het dogma van de 'algemene genade'. In aansluiting bij, en op grond van de 'algemene genade', een begrip dat aangaf dat niet alleen de gelovigen maar ook ongelovigen goede gaven bezitten, zou de wereld door de christenen steeds meer 'christelijk' gemaakt kunnen worden. Net als Calvijn en de gereformeerde orthodoxie na hem leerde Kuiper dat deze gaven niet in de natuur van de mens begrepen, maar een onverplicht geschenk van God zijn.⁷⁷ Na Kuipers dood in 1920 kwamen zowel in de Gereformeerde Kerken in Nederland als in de op deze georiënteerde Christian Reformed Churches in de Verenigde Staten neigingen openbaar om de *antithese*, de principiële tegenstelling tussen gelovigen en ongelovigen, te benadrukken ten koste van de algemene genade. De meest extreme reactie vertoonde zich in Amerika; ze werd mede bepaald door de vrees voor amerikanisering bij de nog Nederlands sprekende immigrantengroep in de jaren van en na de Eerste Wereldoorlog. Een zich verscherpende pennestrijd begon tussen degenen die de algemene genade wilden hoog houden, en de aanhangers van de antithese. Het uiteindelijke resultaat was dat zowel de cultuurvriendelijke groepering (het eerst) als de antithese partij (later en definitiever) het veld moesten ruimen en de hoofdstroom in de Christian Reformed Church na de jaren twintig bepaald werd door de traditionele voor-Kuiperiaanse lijn, ook wel de confessioneel-piëtistische genoemd. De meest extreme positie onder de antithetischen werd ingenomen door H. Hoeksema.⁷⁸

Hoeksema ontkende het bestaan van een algemene genade. De gaven die de mensen bezitten, zijn volgens hem geen gaven van God, maar voortkomend uit de natuur en uiteindelijk dus uit de Schepping. De zonde had deze gaven onaangetast gelaten, meende Hoeksema: het effect van de zonde bestond slechts op strikt geestelijk terrein. Verder ging hij uit van een extreem supralapsarisme: God laat in de menselijke geschiedenis beide het rijk van Christus en het rijk van de Duisternis zich ontwikkelen - ook de ontwikkeling van het laatste is dus naar Gods bedoeling. De 'gaven' der ongelovigen zijn in feite dus geen gaven, maar een vloek, want ze worden slechts ten kwade gebruikt, meende Hoeksema. Elke reden voor samenwerking tussen gelovigen en ongelovigen op welk levensterrein dan ook, ontbrak.⁷⁹

De veroordeling van Hoeksema's stellingname door de synode van 1924 te Kalamazoo, lokte reacties uit in Nederland. Met name de zinsnede uit dat besluit "de gunstige gezindheid Gods ten aanzien van de mensheid in het algemeen" vond men te sterk. God kon dan wel gaven geschonken hebben aan de ongelovigen, maar dat hoefde nog niet uit een gunstige

gezindheid voort te komen. V. Hepp, hoogleraar aan de Vrije Universiteit, en zijn omgeving vreesden voor vervlakking door een eventueel de overhand krijgen van de leer van de algemene genade. In deze sfeer die sterk overhelde naar isolement, dogmatisering en schematisering⁸⁰ en deels in reactie op Kalamazoo, ontwikkelden mensen als K. Schilder (de latere voorman van de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken) en H. Dooyeweerd een supralapsarisch cultuurbegrip waarin de antithese een vooraanstaande plaats innam. Dooyeweerd bij voorbeeld, corrigeerde Kuypers leer van de algemene genade door haar als term te vervangen door 'de tijdelijke conserveerende genade', die niet meer inhield dan een tijdelijke openbaring van die genade die in de gelovigen aanwezig is, de 'wederbarende genade'. De gaven van de mensen wortelen volgens Dooyeweerd in de Schepping. Zij doen dat via Christus als het hoofd van alle gelovigen, terwille van wie deze gaven immers bestaan.⁸¹ Deze 'genade' is in Dooyeweerds visie dus niet gericht op de ongelovige als persoon.⁸²

In deze sfeer, die wel gezien wordt als een uitdrukking van het isolement waarin de Gereformeerde Kerken in Nederland zich in de periode tussen de wereldoorlogen teruggetrokken hadden, ontwikkelde C. Steenblok (1894-1966) zijn theologie. Hij was uit Afscheiden kring afkomstig, uit Nieuwdorp in Zuid-Beveland, studeerde van 1921 tot '27 in Kampen, en schreef een proefschrift aan de Vrije Universiteit bij Hepp (1941). In hoeverre hij direct beïnvloed werd door Hoeksema, zoals wel beweerd wordt⁸³, is moeilijk te zeggen. Een stelling in zijn proefschrift als "Door den val [=de zondeval, JZ] is de logische denkfunctie niet aangetast geworden" wijst op sterke verwantschap.⁸⁴ Ook Steenblok leerde dat de grond van de algemene genade de Schepping was, en net als voor Hoeksema werd het verbond voor hem beheerst door verkiezing en verwerping.⁸⁵ Zijn prediking werd dan ook op radicale wijze door de leer van de dubbele uitverkiezing beheerst. Waar in de Dordtse Leerregels aan de toehoorders de belofte van het heil wordt voorgehouden met de aansporing tot 'bekering en geloof', meende Steenblok dat dat laatste een voorwaarde⁸⁶ betekende. De sterk bevindelijke inslag van zijn preken was er op gericht om alleen aan de uitverkorenen het heil te boodschappen. Van nature hebben alle mensen een bondgenootschap met de duivel, meende hij, en de verkorenen "zullen allen eerst een pijlschot uit Zijn [Gods, JZ] boog ontvangen, vóór zij in waarheid naar Hem om gaan zien." Slechts degenen die een werking van de H.Geest in hun hart ervaren hebben, mogen zich dus door de beloften van het Evangelie aangesproken weten.⁸⁷

Deze positiekeuze was in feite, aldus Graafland, een logische consequentie uit de synoduitspraak van 1931 in de Gereformeerde Gemeenten. De daarin genoemde 'bemoeienissen' Gods met de mens, de nodiging tot heil in het Evangelie, werd door de logisch denkende Steenblok ondergeschikt gemaakt aan de gedachte dat God toch al besloten heeft aan de verworpenen de genade van de bekering te onthouden. Van een nodiging van de zondaar (in het algemeen) durfde hij dan ook niet meer spreken.⁸⁸ Evenzeer vond hij het ongerijmd dat Christus voor degenen die niet in Hem zullen geloven, toch zegeningen zou hebben verworven, al waren dat dan maar aardse zegeningen. De tijdelijke weldaden krijgen de ongelovigen volgens hem uit kracht van de Schepping, opdat God hen later "tot in der eeuwigheid verdelen zal."

"De verworpenen delen wel mee in de goede gaven, die om Christus' wil het deel zijn van de uitverkorenen. Maar voor hen zijn het in feite vloeken, strekkende om de zonde tot openbaring te doen komen."

Voor dit standpunt haalde Steenblok bijbelteksten aan als Hebr.6: 4-8, 1 Kor.10: 1-5 en Rom.2: 4-5.⁸⁹

Steenbloks stellingnames, mede een restant van het erfgoed van de Drentse richting in de

Afgescheiden traditie, en ook bedoeld om zijn afkeer van Kuypers leer van de veronderstelde wedergeboorte uit te drukken, maakten hem het verkeren in de Gereformeerde Kerken moeilijk.⁹⁰ In februari 1943 traden hij en de Gereformeerde Kerken van Poortvliet en Poederoyen uit dat kerkverband. Poortvliet, met Steenblok als hulpprediker-emeritus, werd nog die zelfde maand door de Classis Tholen van de Gereformeerde Gemeenten toegelaten.⁹¹ Toen het curatorium van de Gereformeerde Gemeenten bijeenkwam om over zijn toelating als predikant te beslissen - Poortvliet beriep Steenblok in volle dienst begin maart 1943 - was Kersten al met hem in contact gekomen - volgens Verboom om zakelijke redenen. Een brief over het geestelijk leven, en Steenbloks verhaal over zijn bekering en roeping hadden op de voorman van het kerkverband grote indruk gemaakt. Kerstens verlangen naar een goede opvolger in het nog steeds niet hecht doortimmerde en uit dogmatisch ongevormde mensen bestaande kerkverband, deden hem des te positiever staan tegen de overkomst van de in de theologie doorknede doctor.⁹² Nu had Steenblok zijn dogmatiek nog wel niet gesystematiseerd in 1943, maar zijn stellingname was bekend. "Als u die man aanneemt" zo voegde ds R. Kok Kersten tijdens de vergadering toe, "komen we in de grootste ellende terecht, want die preekt de veronderstelde uitverkiezing!"⁹³ Kerstens overwicht zorgde er echter voor dat Kok de enige tegenstander van Steenbloks aanvaarding bleef.

Kok, die de consequenties van Steenbloks visie voor de prediking in het kerkverband doorzag, bestreed sindsdien de speerpunt van diens theologie, zijn leer van de algemene genade. Al vòdr Steenbloks overkomst was op de synode van 1942, waarschijnlijk onder invloed van het bekend geraken van zijn stellingen⁹⁴, de mogelijkheid opgeworpen dat de algemene genade theologisch van Christus' lijden als Middelaar te scheiden zou zijn. 'Bijna alle predikanten' waren, naar verluidt, daar toen 'sterk tegen' geweest.⁹⁵ Enkele maanden na zijn overkomst in 1943 begon Steenblok echter zijn mening uit te dragen. In de aan de Gereformeerde Gemeenten verbonden onderwijzersvereniging, waar de doctor in een lezing voor de eerste maal binnen het kerkverband zijn visie verkondigde, werd deze echter niet gedeeld.⁹⁶

Later beweerde Steenblok dat pas "in de dertiger en veertiger jaren" in de Gereformeerde Gemeenten een stroming opgekomen was die meende dat de 'tijdelijke weldaden' voor alle mensen uit Christus' verdiensten voortvloeiden.⁹⁷ Natuurlijk zou daar in de eerste plaats ds Kok toe behoord hebben, die de 20e juni 1944 zo ver ging een tegen Steenbloks opvattingen waarschuwend brief naar alle predikanten én kerkeraden te sturen. Kersten daarentegen was zo onder de indruk gekomen van de redeneertrant en de titel van dr Steenblok, dat hij diens positiekeuze overgenomen had. Waarschijnlijk zag hij hem als zijn opvolger, een zaak die met Kerstens harttrombose in februari 1944 des te urgenter werd. Sinds dat tijdstip verving Steenblok Kersten als redacteur van het 'Mededelingenblad' (zoals het kerkblad van de Gereformeerde Gemeenten van 1942 tot 1944 heette) en assisteerde hij Kersten bij het doceren aan de Theologische School. Het is niet bekend of Kersten Steenblok ook opvoerde als tegenwicht tegen degenen die in 1943 een bezwaar tegen zijn leiderschap naar voren gebracht hadden; hij had twee maal achter elkaar als synode-voorzitter gefungeerd.⁹⁸

Ds Kok had, toen hij zijn rondschrijven in juni 1944 opstelde, kunnen vermoeden dat ds Kersten definitief stelling genomen had. "En toch zijn de weldaden voor het tijdelijk leven niet door het borgtochtelijk lijden en sterven van Christus verworven," was Kerstens antwoord geweest op een vraag in het Mededelingenblad van 13 april 1944. Desgevraagd had hij erkend: "met name wat over de algemene genade geschreven is, is van mijn hand." Het feit dat in de daar op volgende maanden steeds weer vragen over dit onderwerp gesteld werden door de lezers van het blad, toont aan dat Steenbloks en Kerstens mening zeker

niet het alleenrecht had in de Gereformeerde Gemeenten. De briefschrijvers wezen op teksten als Joh.17:2 en Joh.1:3.⁹⁹ De brief van Kok van juni 1944 probeerde aan deze gevoelens te appelleren. Kok schreef zich teweer te stellen tegen de ideeën van dr Steenblok "omtrent de fundamentele leerstukken". Hij bestreed dat de ongelovigen uit 'schepingsrecht' zouden leven, zoals Steenblok meende, omdat de gevallen mens geen recht meer overgehouden heeft. Nee, aldus Kok,

"de wereld bestaat om de verheerlijking van Christus en om der uitverkorenen wil tot hunne zaligheid (...) Hetgeen Christus voor zijn volk heeft verworven in het natuurlijke leven is zo overvloedig, zodat de gehele wereld er van profiteert."¹⁰⁰

Achter Steenbloks stellingname inzake de algemene genade speurde Kok ook diens radicale positiekeuze inzake de uitverkiezing. Maar, stelde Kok,

"de offerande van Jezus Christus is niet alleen toereikende voor de gehele wereld ten opzichte van het natuurlijke leven, maar ook ten opzichte van het geestelijke en eeuwige leven. Daar behoeft niemand verloren te gaan."¹⁰¹

Moet niet aan alle schepselen gepredikt worden dat ze zalig kunnen worden? Deze prediking is immers deel van de algemene genade, aldus Kok, al wordt dan niet iedereen bekeerd die er naar luistert. Terwijl Steenblok leerde dat 's mensen verstand en wil nog 'bruikbare onderdelen' waren van de gevallen mens, handhaafde Kok de stelling dat de 'kleine overblijfselen' van het goede in de mens er waren uit kracht van de algemene genade.¹⁰² Later voegde hij daar nog aan toe dat het 'zedelijk leven' van de mens, dat òdk een ongelovige tot een 'beminnenswaardig mens' kan maken, als vrucht van de algemene genade verdiende tot ontwikkeling gebracht te worden.¹⁰³ Niet Gods eeuwige Raad, maar "de verheerlijking van Christus" was in Koks visie hetgene waar het om gaat "in den hemel en op aarde."¹⁰⁴

De aanval was duidelijk en scherp. Duidelijk was ook Kerstens stellingname - hij schreef dat hij aan de beschuldigingen tegen Steenblok niet wilde meedoen "overtuigd als ik ben dat ds Steenblok geen ketterijen leert."¹⁰⁵ Maar hoe dachten de andere predikanten over deze zaak? Steenblok was niet zo populair. Zijn aard neigde er toe om geschillen op de spits te drijven, en bij zijn scholing en titel staken de in de praktijk geschoolde predikanten van de Gereformeerde Gemeenten maar schril af. Dat hoefde echter geen beletsel te zijn voor 'zielsvereniging': Fraanje en Steenblok wisten zich éénsgezind over de bekeringsweg en ook over de manier waarop "de zuivere Gereformeerde leer beleefd en beleden moet worden."¹⁰⁶ Door anderen werd Steenblok echter als een indringer gezien, mede in verband met aspiraties voor Kerstens opvolging. In juni 1944 werd een voorstel om hem als derde docent voor enkele praktische vakken aan te stellen, door de synode opgeschort. De brief van Kok viel overigens midden in de rumoerige periode tussen D-day en dulle dinsdag, en werd dus enigszins bedolven onder de gebeurtenissen. Sommigen maken evenwel melding van een felle reactie op de brief, waarbij tot op de preekstoel tegen Kok geageerd werd.¹⁰⁷

De verhouding tussen Kok en Kersten was steeds vrij neutraal geweest, al leefde in de familie Kok de mening dat Koks weigering in 1921 om langer het secretariaat van de Staatkundig Gereformeerde Partij te bekleden - om pastorale redenen - hem door Kersten kwalijk genomen was.¹⁰⁸ Kersten, een leidersfiguur in een tijd van leiders, zocht 'hanteerbare mensen' om zich heen bij zijn optreden in het belang van partij en kerkgenootschap. Kok, op gemeentelijk niveau eveneens een leider van formaat en onbuigzaam als geen ander, was voor Kersten niet 'hanteerbaar'.¹⁰⁹ Het verschil in 'ligging' van beiden werd met de loop der tijd groter, daar Kersten steeds meer afgeschrikt werd door verbondsmatige prediking, en Kok steeds meer tegen uitverkiezingsradicalisme ging waarschuwen. De dringende nodiging tot geloof en bekering was steeds in Koks preken waar

te nemen. In het conflict speelden bovendien hun uiteenlopende *stellingnames ten opzichte van de Duitse bezetting* een rol.

De houding van Kersten en een deel van de bevindelijk gereformeerden tijdens de bezettingsjaren werd mede bepaald door de eeuwenoude gedachte, dat Nederland een bijzondere band met God had en dat haar welzijn als natie alles te maken had met de bereidheid van haar inwoners om Gods geboden te handhaven. Nationale, maar ook kleinere rampen waren in de loop van de geschiedenis steeds uitgelegd als straffen, door de goddelijke Voorzienigheid gezonden als een oproep tot boete en gebed. Volgden boete - het handhaven van de geboden - en gebed, dan zou God genadig herstel schenken. In de loop van de jaren dertig, toen het verval in de Nederlandse samenleving in Kerstens ogen steeds meer toenam, ging hij "steeds meer het beeld van een boeteprofeet" vertonen.¹¹⁰ Voor hem en voor vele bevindelijk gereformeerden was de Duitse bezetter dus het instrument van Gods Voorzienigheid - zij waren echter "niet op ideologische gronden 'deutschfreundlich'".¹¹¹ Kersten hoopte op een bekering na de schok van de bezetting, een bekering zoals er in het Oude Testament een aantal voorkwamen. We moeten buigen onder de aangerichte verwoestingen, schreef hij, Gods recht erkennen en op Zijn daden wachten. "Die aanbidding zal ons doen zwijgen, zonder murmureering."¹¹² In januari 1942, in de laatste 'Saambinder' voor de opheffing van het blad gaf hij als richtlijn aan:

"Zoekt de ware gemeenschap der heiligen te oefenen. En gaat uw weg door diepe verdrukkingen, de Heere beware voor afwijkingen. (...) Vertrouwt elkander met de hope op de zaligheid."

Niet de vrijwording van Nederland stond voor Kersten centraal, maar het herstel van Gods verbond met Nederland, met die vrijwording als onvermijdelijk gevolg. Een verzetshouding zou de noodzakelijke verootmoediging in de weg staan en deze verharding, meende hij, zou tot een totale ondergang leiden.¹¹³ In feite was Kersten vooral geïnteresseerd in het lot van de belijders van de ware leer, de Gereformeerde Gemeenten. Zijn schreden op het pad van de uitverkiezingsleer leidden hem in de omstandigheden van de bezetting eerder tot een nog sterker centraal stellen van de eigen kring, dan naar samenwerking met anderen of herstel van de natie.¹¹⁴

Kersten, en in zijn voetspoor bij voorbeeld ook ds W.C. Lamain, stelde zelfs dat heel de oorlog als doel had de loutering van de ware kerk. "En toch is dat volk ten allernauwste bij het vreeslijk wereldgebeuren betrokken, (...) De Heere voert Zijn raad er door uit tot hun verlossing". De gelovigen zouden in alle leed door God gespaard worden. "Gewen u aan de verdrukking" ried Kersten echter ook, en blijf niet staan bij de 'landsellende' doch gedenk te sterven. "De komst des Heeren ten oordeel is nabij." Niet alleen zou bemoeienis met oorlog en vrede blindheid voor geestelijke zaken veroorzaken, voor zijn interpretatie van de bezetting werden op den duur de gelovigen primair: De Heere "wordt in den weg Zijner gerichten heerlijk (...) in de zijnen." Op dat moment, november 1940, leek de Duitse overwinning definitief vast te staan.¹¹⁵

Er leefden in bevindelijk gereformeerde kring echter ook andere meningen over de bezetter. De Stammaanse predikant H. Hofman stond volop in een traditie die sterk gericht was op Nederland als verbondsvolk, toch beschouwde hij de Duitsers steeds als vijanden. Uit het lezen van 'Mein Kampf' had hij begrepen, hoe gevaarlijk Hitler kon zijn.¹¹⁶ De SGP kiesvereniging 'Banier III' te Rotterdam schreef aan haar leden op 7 februari 1941:

"Ons aller begeerte gaat uit naar een vrijheid zooals wij die gekend hebben, zij het ook, dat de ware vrijheid slechts zegen afwerpt als zij gebonden blijft aan wat God in Zijn Woord van volk en Overheid eischt."

Vele bevindelijk gereformeerden in Rotterdam beschouwden de Duitsers niet als wettige overheid en hadden principiële bezwaren om voor hen te werken.¹¹⁷ Het aanvaarden van

de bezetting als een straf Gods, waar vrijwel alle bevindelijk gereformeerden mee instemden¹¹⁸, hoefde dus niet een als wettig aanvaarden van de Duitse macht te betekenen. Predikanten als G. Wisse, C. de Jonge, R.Kok en anderen aanvaardden haar niet als wettig - de predikanten J.B. Bel, J. Kars, J. van Vliet en anderen zaten in het verzet.¹¹⁹

Erkende Kersten de Duitsers dus als overheid in de beginjaren der bezetting, hij vond wel dat zij grenzen te respecteren hadden. Als Staatkundig Gereformeerde kon hij zich niet neerleggen bij een over de kerk heersende overheid. Hij protesteerde dan ook tegen de 'Winterhulp' en schreef aan de gemeenten dat ze hun collecten niet aan de bezetter moesten opgeven, zoals deze wilde.¹²⁰ De Synode van 1941 van de Gereformeerde Gemeenten riep de kerk op tot voorzichtigheid, maar ook: "anderzijds hebbe zij te weten dat zij de van God gegeven plaats in de wereld niet verloochene."¹²¹ Ideologisch was er bij Kersten geen band met het fascisme of nazisme: hij had in 1936 een waarschuwing tegen het 'wezenlijkheidens karakter' van de NSB laten horen. De uitspraak van de synode van de Gereformeerde Gemeenten van 1937 tegen het NSB-lidmaatschap had zich echter tegen allen gericht die "gevoelens propageeren en openlijk voorstaan tot krenking van de Waarheid Gods en in strijd met de Formulieren van Eenigheid en versterking van de vrede der gemeente." Ook hier stonden de ware leer en de eenheid van de Gereformeerde Gemeenten dus centraal. De NSB was voor Kersten wel een vijand, maar niet de enige.¹²²

In het algemeen, en zeker in vergelijking tot andere richtingen, aldus G. Roos, kenmerkten de bevindelijk gereformeerden zich door passiviteit ten opzichte van de Duitsers.¹²³ Vrij algemeen wordt aangenomen dat de door Kersten voorgestane passiviteit zo niet de reden, dan toch de rechtvaardiging van de passiviteit van vele anderen is geweest. Op buitenstaanders kwam het blad 'De Banier', en ook wel Kersten zelf, over als pro-Duits.¹²⁴ Daar was wel enige aanleiding toe. Enerzijds steunde Kersten onderduikers met geld, anderzijds adviseerde hij de studenten de verklaring van loyaliteit aan de Duitsers te tekenen. In het Convent van Kerken had hij maar kortstondig zitting, in 1941. Over de reden van zijn vertrek bestaat verschil van mening. Volgens de één zou zijn passiviteit hem er ongewenst gemaakt hebben¹²⁵, volgens de ander zou zijn protest tegen de aanwezigheid van een Rooms geestelijke reden geweest zijn hem niet langer uit te nodigen. Inzake de jodenvervolging nam de leider van de Gereformeerde Gemeenten een weinig krachtige houding aan. Alleen het 'Protesttelegram deportatie Joden' van 11 juli 1942 werd door het kerkverband ondertekend. De Duitse eis aan de scholen in augustus '41 om hun joodse leerlingen aan te melden had de bestaande verschillen in visie al aan het licht gebracht. Kersten gaf een positief advies aan de Scholenbond van de Gereformeerde Gemeenten. De Veenendaalse school weigerde de aanmelding, onder inspiratie van ds Kok, en trad uit de bond.¹²⁶

Kok had vanaf het begin lijnrecht tegenover de bezetters gestaan. Hij preekte openlijk tegen de bezetting, nam onderduikers in huis en sloeg textiel op naast de kerk, dat naar Duitsland verzonden had moeten worden. In Veenendaal speelde hij een grote rol in allerlei hulpacties, waarbij hij nauwe contacten onderhield met de Gereformeerde predikant ter plaatse. Veenendaal had een interkerkelijk predikantenconvent waar Kok voorzitter van was. Een zo bloeiend platform was dat convent, schrijft Rik Valkenburg, dat er gedacht werd "dat er na de oorlog één grote algemene christelijke kerk uit zou groeien."¹²⁷ Een dergelijke vrije omgang met andere kerkgenootschappen was erg ongewoon in de Gereformeerde Gemeenten - men was er altijd beducht voor besmetting met een meer verbondsmatige leeropvatting en vreesde met name de Gereformeerde Kerken. De verhouding tussen Kersten en Kok werd voorgoed verstoord door de kwestie over de opgave van joodse scholieren en het verzet tegen de Duitsers.¹²⁸ Zo kwamen Kok en Kersten op verschil-

lende fronten tegenover elkaar te staan.

Maar niet alleen zij: waar overheidsgetrouwe en verzet biedende SGP-ers of leden van de Gereformeerde Gemeenten elkaar verwijten begonnen te maken, tekende zich een begin van partijvorming af. In zijn preek op 5 mei 1945 sprak ds A. Verhagen:

"Hoe velen stonden er aan de kant van de vijand. Doch als de Duitser uw vijand niet geweest is, was het oordeel geen oordeel voor u. Immers, dan zijn uw vrienden gekomen. Is dat nu het volk, waarin de Heere zich zo verheerlijkt heeft? Wat zijn wij dan diep achteruitgegaan! Alle politieke handelingen hebben in Gods kerk niet veel goeds gebracht."¹²⁹

Dat laatste was duidelijk tegen SGP-leider Kersten gericht. Verhagen was overigens misschien de enige van de predikanten in het kerkverband, die door Kersten ooit als persoonlijke 'tegenstander' gezien was.¹³⁰ In het conflict om de leer van de algemene genade was hij de enige predikant die een eindweegs de zijde van Kok koos, tegenover Steenblok en Kersten. In de conflicten na 1945 over het aanbod van genade waren Verhagen en een aantal anderen die Kerstens visie op het verzet veroordeelden, regelmatig te vinden aan de zijde van ds Kok. Ook na 1950 bleven zij steeds een voor insiders herkenbare groep - laatstelijk vertegenwoordigd in de kerkrechtsspecialist en ex-verzetsman ds K. de Gier.

Kort nadat de Generale Synode een definitieve uitspraak over de algemene genade had gedaan, werd Kersten door de commissie voor de zuivering van de Kamers der Staten-Generaal de toegang tot de Tweede Kamer ontzegd. De redenen werden niet kenbaar gemaakt. Kersten, die in het eerste Banier-nummer na de bevrijding schreef dat de Duitsers niets hadden "vermogen te doen, indien de Heere hun dit niet had toegelaten", begon zich nu te verdedigen. Voor het grote publiek in de brochure "Mijn standpunt toegelicht" (oktober 1945), voor de scholenbond door het opsommen van enige verzetsdaden die in de scholen plaatsgevonden hadden (januari 1946). Bij die laatste gelegenheid werd echter òòk afkeuring uitgesproken over het uittreden van de Veenendaalse school. Vervolgens sprak de Generale Synode in mei '46 uit dat de NSB-ers en Duitsgezinden schuldbelijdenis moesten doen. Net als bij de scholenbond een omzwenking achteraf, constateert Visser, "daar het voor en in de oorlog nooit gezegd was." De verzetsgezinden in de Gereformeerde Gemeenten voelden zich door deze ommezwaai in hun hemd gezet.¹³¹

Het einde van de oorlog betekende dat hetgeen sinds 1940 en '41 gegist had, tot uitbarsting kon komen. Op de Synode van de Gereformeerde Gemeenten van 20 september 1945 werd dr Steenblok met algemene stemmen tot docent aan de Theologische School benoemd. Zijn visie werd in een *synode-uitspraak* vastgelegd: De algemene genade is "niet de vrucht van Christus' zoenverdienste, doch als behorend tot de Voorzienigheid Gods, de betoening van de goedertierenheid, verdraagzaamheid, lankmoedigheid des Vaders, die Hij den menschen bewijst, opdat de verworpenen zowel als de uitverkorenen worden voortgebracht, onderhouden en geregeerd tot verheerlijking van Gods rechtvaardigheid en barmhartigheid naar Zijn soeverein welbehagen."¹³²

Alleen Kok stemde tegen, Verhagen stemde blanco.¹³³ "Men kon merken dat de meeste vòòrstemmers zich niet gelukkig voelden met dit besluit", schreef later een tegenstander van de uitspraak.¹³⁴

Kerstens 'Gereformeerde Dogmatick' die tijdens de bezetting voorbereid was, verscheen als proefdruk in 1946 en kwam definitief gereed in 1947 om pas na zijn dood, in 1950 te verschijnen. Wat betreft de algemene genade nam Kersten stelling tegen de positie van Kok, zonder de positie van Steenblok geheel over te nemen. Onder verwijzing naar Joh.17:9 en Hebr.2:18 schreef hij: "Noch tijdelijke, noch eenige geestelijke weldaden worden

den verworpenen toebedeeld uit de zoenverdienste van Christus." De onderhouding van de algemene genade vond volgens hem plaats uit de Voorzienigheid Gods "die zoomin als de schepping noch door Christus verworpen, noch door den val vernietigd is." Volgens Openbaringen 5:7 zou dit deel van de uitvoering van Gods Raad onder 'het koninklijk ambt van Christus' vallen. Uiteindelijk is volgens Kersten dus Christus' 'tussentreding' of 'tussenstelling' in de eeuwige Raad Gods de grond van de algemene genade. Niet de Schepping, zoals Steenblok meende, maar òòk niet de verwerving door het offer van Christus "om niet te vallen aan de zijde van hen, die Christus' dood algemeen maken, althans van zulken algemene kracht, dat de verworpenen uit dien dood tijdelijke zegeningen ontvangen."

Deze terugtrekking op het abstracte begrip van de Raad Gods, waarin de twee kampvechters in het kerkverband zich hopelijk konden vinden, plaatste Kersten in zijn dogmatiek onder de kop "niet geheel los van Christus".¹³⁵

Eerder in 1947, op de Particuliere Synode Oost, was een vraag van de classes Barneveld en Kampen (Verhagen) beantwoord die dat "niet los van Christus" in de synodenotulen van '45 duidelijker wilde laten uitkomen. De synode van mei '47 besloot dat de formulering van '45 voldeed. De Catechismusverklaring van Kersten echter, tijdens zijn ziekte en na zijn overlijden door Steenblok voltooid, miste het "niet los van Christus". De algemene genade heette er slechts "gift des Vaders, het werk van de Vaderlijke voorzienigheid". Nu werd ook expliciet gesteld dat de algemene werkingen van de Heilige Geest (het geloof van de onbekeerden) niets met Christus' offer te doen hebben,¹³⁶ een duidelijke hint naar de volgende controverse, die over het aanbod van genade.

2.8 Richtingenstrijd: 1945-1953

De situatie waarin de Gereformeerde Gemeenten zich anno 1945 bevonden, borg allerlei stof voor conflicten in zich. Ds Kok was het oneens met dr Steenblok, terwijl die door anderen als indringer beschouwd werd. Te Amsterdam ontstond verder een hooglopend, maar geïsoleerd conflict toen de kerkeraad ouderling E. Kuyk in bescherming nam - althans in eerste instantie - nadat de classis hem van laster tegen Kersten beschuldigd had. Kuyk was één van de 'bezwaarden' binnen de SGP die het gedrag van Kersten tijdens de bezetting aan de kaak stelden. Zijn zaak sleepte zich voort van 1947 tot 1950, toen hij onder censuur geplaatst werd. Deze conflicten leefden onder de oppervlakte voort, terwijl Kersten de laatste hand aan zijn dogmatiek legde. Zowel in 'De Saambinder', nu door Steenblok geredigeerd, als in zijn gemeente Gouda bleek al snel dat de doctor zijn leer onverkort wenste te handhaven. In 'De Saambinder' schreef hij lange series waarin hij zijn leer omstandig uiteenzette. Duidelijk werd, dat de beloften zijns inziens alleen de 'verslagenen van geest' golden.¹³⁷

De conflicten kwamen in 1946 en 1947 voornamelijk in de publiciteit doordat de buitenwereld ze signaleerde. In het tweede halfjaar van '46 maakte 'De Saambinder' enige malen melding van een anoniem stuk, dat door 'een studiekering' binnen de Gereformeerde Gemeenten tegen Kersten en '1931' geformuleerd zou zijn. Het richtte zich met name tegen Steenblok en tegen alle lijdelijke prediking.¹³⁸ In de loop van 1947 hervatte Steenblok de oude polemieken met de Christelijke Gereformeerden, terwijl in orthodoxe bladen buiten de Gereformeerde Gemeenten op de bezwaren van de 'studiekering' ingegaan werd. Met name deden dat Christelijke Gereformeerde predikanten: W. Heerma en W.F. Laman te Rotterdam -de laatste hoorde tijdelijk bij de bezwaarden in de SGP. Een derde die op het conflict inhaakte was H.W. Bekker, diaken in de gemeente van Kok.¹³⁹

Nu hadden al in 1927 buitenstaanders op de mogelijkheid van een breuk in de Gereformeerde Gemeenten gewezen,¹⁴⁰ en sindsdien was de eenstemmigheid nog verminderd.

Het besluit van 1931 had in de praktijk weinig effect gehad: ten aanzien van de doop en de invulling van het Verbond was men steeds in vage termen blijven spreken. Maar nu waren er twee tegengegestelde uitleggings van de kwestie hoe de ongelovigen in het 'Verbond' pasten, die van Kok en die van Steenblok.¹⁴¹ Kersten, zoveel is wel duidelijk, had de weg voor de radicalisering door Steenblok geëffend.¹⁴² Hij had de heilsbetekenis van de doop tot alleen de uitverkoren kinderen beperkt: voor de verworpenen zou de doop slechts een zegel ter verdoemenis zijn. Volgens Graafland had Steenblok méér recht dan zijn tegenstanders zich op Kersten te beroepen, omdat diens nadruk op de "waarachtigheid" van "de noodiging Gods in het Evangelie (...) toch geen werkelijke rol [kon] spelen in de kern van Kerstens (dogmatisch) betoog."¹⁴³

Hierbij moet wel opgemerkt worden dat dogmatiek in de Gereformeerde Gemeenten nog niet het alleenrecht van spreken had verworven en dat Kerstens preken soms een andere richting wezen. Zijn systematische uitwerking van een en ander onder de allesoverspannende parapluie van Gods soeverein besluit inclusief de formule: "de verheerlijking van Zijn toorn en macht in de verdoemenis der goddeloozen om hunne eigen zonden"¹⁴⁴, werd pas met de uitgave van zijn dogmatiek in 1950 wereldkundig. In zekere zin was de situatie dus nog open. In het voorwoord van de in november 1947 op gang gebrachte prekenreeks 'Uit den Schat des Woords', een initiatief van Kersten en Steenblok, was te lezen hoezeer beiden zich echter in het afzetten tegen Kok vereenden. Zij suggereerden er dat de directe oproep tot bekering en geloof in de prediking uit een verbondstheologie voortvloeide.¹⁴⁵ Volgens Kersten was het veeleer de schuld die men zou voelen over het feit dat men zich onder de prediking niet bekeerd had, die de basis kon zijn voor de wedergeboorte - dus een effect van de prediking in tweede instantie. Hoewel hij het 'gelovig aannemen van Christus' dus als een te snelle bekering afwees, handhaafde Kersten ook in deze jaren het besef dat God 'geen modelwerk' maakt, maar vrij is in 'Zijn leidingen'.¹⁴⁶

Voor Steenblok echter was dogmatische consequentie vanzelfsprekend, en als auteur prominent aanwezig in 'De Saambinder', bepaalde hij het officiële gezicht van de theologie van de Gereformeerde Gemeenten. Als docent naast en in plaats van Kersten kreeg hij bovendien de kans om zijn leer aan de studenten door te geven.¹⁴⁷ Kok daarentegen beriep zich met name op uitspraken van de jongere Kersten, zoals één uit 1924: "Ook de kinderkens zijn in het Verbond begrepen (...) In het Verbond en in Zijn genade."¹⁴⁸ De overige predikanten waren niet geschoold genoeg om in de discussie gewicht in de schaal te leggen¹⁴⁹, al waren er wel die positie kozen. Op de Synode van 1945 hadden de predikanten zelfs in meerderheid geweigerd om 'De Saambinder' als officieel orgaan van de Gereformeerde Gemeenten te aanvaarden.

Waarschijnlijk bereikte Steenblok niet alleen dat zijn mening her en der in het land ingang vond, maar veroorzaakte hij ook tegenstand tegen zijn leer bij een deel van degenen die de betreffende dogmatische vraag anders niet doordacht zouden hebben.¹⁵⁰ De eerste officieel-kerkelijk behandelde bezwaren tegen dr Steenbloks leer golden dan ook op zijn activiteiten op landelijk niveau. In december 1947 werd op de Classis Rotterdam een brief behandeld met bezwaren tegen de leer van bepaalde studenten, die zijn invloed zou verraden. De Classis wees door naar de Synode-West. In april 1948 besprak de Classis Tholen een brochure van H. Geluk uit Tholen, gericht tegen een door Steenblok voor de onderwijzersvereniging geschreven boekje waarin zijn visie op de algemene genade duidelijk uitkwam. De classis verwees naar de Synode-Zuid van 15 mei 1948. Geluk, die daar ook Steenbloks idee aanviel dat de beloften slechts voor de uitverkorenen gelden, werd in het ongelijk gesteld. Kok, die hem verdedigde, en daarbij moest constateren dat hij van 'algemene-verzoening-gedachten' beschuldigd werd, ontmoette er Steenblok als directe tegenstander. Een week later, op de Synode-West, werd de kwestie uit Rotterdam

behandeld. Steenbloks stellingen ontvingen de goedkeuring van de Particuliere Synode: de beloften zijn voor de uitverkorenen, die er op kunnen pleiten wanneer de Heilige Geest in hen werkt.¹⁵¹

In de zelfde periode werd tegen diverse boeken van Kok bezwaar aangetekend vanuit de gemeenten: bij de Classis Barneveld in juni 1947, bij de classes Rotterdam en Middeharnis (vanuit Melissant) in juni 1948. Tegen Koks schrijven in 'Daniël', het blad van de jeugdverenigingen, protesteerde A. Jansen te Haarlem, die overgekomen was uit de Christelijke Gereformeerde Kerk. Bij de classis Barneveld kwamen begin 1948 nog andere klachten over ds Kok binnen¹⁵², van ds Kersten, van het gemeentelid J.W. Jansen uit Veenendaal, en uit de gemeente Ederveen.

De *Classis Barneveld*, die deze klachten te behandelen had, vergaderde op 1 juni 1948 en gaf een voorlopig hoogtepunt in de strijd te zien, waarbij alle hoofdrolspelers aanwezig waren. In feite was er sprake van een confrontatie van vier stellingnames, die van Steenblok, die van Kok, een stellingname die daar tussenin verzoening trachtte te bewerkstelligen, en de traditionele bevindelijke positie van Fraanje.

Twee van de te onderzoeken klachten, die van Jansen en die uit Ederveen, stonden waarschijnlijk met elkaar in verband. J.W. Jansen, onderwijzer te Veenendaal, was vriend met Steenblok en oefende niet alleen in Veenendaal, maar ook in andere Veluwe gemeenten zoals Ederveen, invloed uit op ouderlingen en diakenen.¹⁵³ Op de classis ontkende Jansen, die een lijst met elf klachten tegen Kok indiende, overigens dat hij de "spreekbuis van een ander" zou zijn. Persoonlijke confrontaties tussen hem en Kok in Veenendaal waren aanleiding tot het geschil. Een relativiserende opmerking van de predikant ten aanzien van de liggingsverschillen "Probeer jij maar op jouw manier Zalig te worden, en ik zal het op mijn manier doen" aanvaardde Jansen niet.¹⁵⁴ Hij wenste maar één interpretatie van de orthodoxe leer over de wedergeboorte te erkennen, en wel die van Steenblok, die de onbekeerden in de prediking niets aanbood. Kok stelde daar tegenover dat ieder gemeentelid zijn of haar vergeving moet bepleiten op grond van de doopbeloften. Dit pleiten, meende Steenblok, was al een geloofsdaad en kon slechts door uitverkorenen gedaan worden. Uiteindelijk vond men elkaar in een formulering, waarin 'pleiten' werd vervangen door 'bidden' - dat veronderstelde minder activiteit van de mens.¹⁵⁵

Fraanje vertegenwoordigde op de classis duidelijk het oude lijdelijke standpunt, dat wel van een zelfde beleving van de wedergeboorte uitging als Steenblok, maar diens strakke formuleringen miste. Fraanje vertoonde duidelijk affiniteit met de uit Ederveen ingekomen klacht tegen Kok. Het ging hem vooral om de 'onmiddellijkheid', de plotselinge instorting van de Geest, ofwel de inwendige roeping. Daarbij veronderstelde hij een voorafgaand rijpwordingsproces, een door de Wet veroorzaakte verslagenheid in de zondige mens. Een medestander uit de vergadering stelde zelfs: "We moeten ledig zijn, om door God gevuld te worden." Steenblok meende eveneens, dat de Wet het Evangelie voorafgaat. Daarentegen meende Kok, dat er "van Gods kant énerlei roeping is, met alleen verschillende uitwerking bij verschillende mensen."¹⁵⁶

Het centrale punt, tenslotte, bleek de vraag te zijn of er gepreekt moest worden vanuit 'de wil des besluits' of niet. Kok greep terug op Calvijn en sprak openlijk uit dat de twee willen van God (de uitverkiezing en het bevel om te geloven) naar menselijke maatstaven met elkaar in tegenspraak waren. Kersten wenste uit te gaan van de wil des besluits, zonder echter geheel de zijde van Steenblok te kiezen. Zijn bezorgdheid gold niet alleen de zuiverheid van de leer, hij was ook bang voor een teniet gaan van zijn levenswerk, de eenheid van de Gereformeerde Gemeenten: "Veel jaren hebben we in vrede verkeerd, de zaak

is kapot." Van Kersten kwam dan ook de formulering, die later in de Gereformeerde Gemeenten na de verdwijning van Kok en Steenblok domineerde: de aanbidding van het heil is welgemeend, maar de beloften zijn alleen voor de uitverkorenen.¹⁵⁷

Met Kerstens definitie van die aanbidding - het aandringen om "alle middelen te gebruiken, die God verordineerd heeft door welke Hij zondaren wil Zalig maken" - stemde Kok tenslotte in. Van zijn kant matigde Kok zijn uitspraak over de "enigerlei roeping" voor alle hoorders van het Evangelie: "Natuurlijk komt het er op aan of de H.Geest het hart toebereid heeft."¹⁵⁸ Wat de waarde van de doop of het 'uitwendig Verbond' betreft, kwam men ook tot overeenstemming: "Wij mogen de bediening [van het Verbond, JZ] prediken en op de verantwoordelijkheid de nadruk leggen, maar het wezen niet uitschakelen" aldus ds A. de Blois, die op de vergadering een bemiddelende rol speelde. Tweé opvattingen leefden er in de orthodoxie, legde De Blois uit, die van de Engelse en Schotse theologen, door Kersten en Steenblok aangehangen - en die van Smytegelt en Vermeer, aangehangen door Kok, hemzelf en "nog enkele onder ons". "Beide opvattingen zijn te verdedigen" meende hij. Voor Koks formulering dat de gedoopte "recht [heeft] om de aangeboden weldaad persoonlijk te omhelzen" schrok ook De Blois terug, evenals ds L. Rijksen.¹⁵⁹

In feite was Kok ernstig onder verdenking van afwijking van de leer gekomen. Niet alleen zou hij de mens zichzelf laten bekeren, 'aan het werk zetten'¹⁶⁰, in zijn voorkeur voor twee andere leervoorstellingen stelde hij zich te weer tegen het abstracte, scholastische denkmodel dat blijkbaar inmiddels in de Gereformeerde Gemeenten de overhand had. Alleen ds J. van den Berg koos de zijde van Kok toen die tegenover Kersten, Steenblok en De Blois volhield dat Christus tijdens Zijn verblijf op aarde had kunnen zondigen. Kersten bezigde een nogal scholastische onderscheiding om het tegenovergestelde te verdedigen, namelijk dat er een verschil bestaat tussen de 'natuur' en de 'persoon' van Christus. Die stelling had hij duidelijk van Steenblok overgenomen. Op deze kwestie werd verder niet ingegaan. Ook op het terrein van de levenswandel moest Kok een concrete tegen een abstracte visie verdedigen. Voor Kersten was de zonde een geestelijke categorie die voor de bekeerde van weinig belang meer is, in Koks opinie bleef de zonde ook voor een gelovige een concrete daad. Het verwijt aan hem 'de mens aan het werk te zetten' gold dus ook hier. "We mogen niet zeggen: werken, werken!" meende Kersten, "de wet is in Christus volbracht." Kok benadrukte echter, dat de wet ook voor de bekeerden de regel blijft.¹⁶¹

Na afloop van de classisvergadering waren degenen die klachten hadden ingediend tevredengesteld. Kersten toonde zich verheugd met elk geformuleerd compromis. Kok had een aantal voor tweeërlei uitleg vatbare uitdrukkingen uit zijn boeken moeten terugnemen, uitdrukkingen die de grond voor Kerstens bezwaren gevormd hadden. Wat de dogmatische hoofdzaken betreft waren vooral dankzij De Blois compromissen gesloten. Alleen Fraanje bleek aan het eind van de bijeenkomst nog wrokkig¹⁶², maar hij bleef het niet lang. Ondanks persoonlijke 'geestelijke banden' met Steenblok bleek hij geen voorstander van diens lijn. Kersten overleed drie maanden na de classisvergadering, waarna Fraanje de meest gezaghebbende predikant was in de Gereformeerde Gemeenten. In het in de gemeente Veenendaal ontstaande conflict drong hij aan op verzoening, om in een brief van april 1949 tenslotte van een milde visie op de liggingsverschillen blijk te geven. Hij overleed in september 1949, een jaar na Kersten, na op zijn sterfbed aan Kok vergiffenis voor zijn oppositie tegen hem gevraagd te hebben.¹⁶³

Deze afloop van de Classis Barneveld kon een escalatie echter niet voorkomen. De officiële notulen waren reeds aanleiding tot onenigheid. Zij weken op een aantal punten af van het woordelijke verslag, opgesteld door een aantal gemeenteleden uit Veenendaal. Zo zou

ds Kok toegegeven hebben dat "de onbekeerden het recht van pleiting op de beloften ontbreekt"¹⁶⁴ en zou hij zich na debat steeds weer naar Kerstens mening gevoegd hebben. De officiële notulen gaven vooral Kerstens positie weer: een strenge afbakening op dogmatisch gebied, met de toevoeging dat de prediking van het Evangelie "niet licht te achten" is en de ongelovige schuldig stelt omdat hij tot de zaligheid genodigd is. Kok weigerde de de classisnotulen te ondertekenen. Na "vele en lange besprekingen" kwam men tenslotte tot overeenstemming¹⁶⁵. De verdeeldheid was ondertussen eerder groter dan kleiner geworden.

Door het nog plotselinge overlijden, op 6 september 1948, van de verzwakte en teleurgestelde ds Kersten, was de positie van Steenblok versterkt. Hij was nu de enige docent aan de Theologische School en zou dat blijven. Een voorstel van Verhagen om naast hem een tweede docent te benoemen, werd in juni 1949 afgewezen door de toen belegde predikantenconferentie.

Verder bleven de partijen in het conflict brochures uitgeven. De belangrijkste was wel "Het aanbod van Gods Genade" van ds Kok, mede op aanraden van "een" collegapredikant en de Christelijke Gereformeerde Prof G. Wisse uitgegeven om het publiek duidelijkheid te verschaffen.¹⁶⁶ Daarin zette Kok met aanhaling van vele 'oude schrijvers', vooral R. Erskine, uiteen dat de plicht tot het pleiten op de belofte (=de voorstelling van het heil in de prediking) nooit door een mens vervuld kan worden zonder dat de wil daartoe hem of haar van te voren door God geschonken is. Wanneer de oude schrijvers de beloften beperkten tot de uitverkorenen, bedoelden ze daarmee het uiteindelijke bezit van de beloften. De prediking van de belofte aan alle hoorders, concludeerde Kok, was dus goed orthodox, de in-bezit-stelling een kwestie van de H.Geest. Hij zette zijn betoog kracht bij door vele predikanten van de Gereformeerde Gemeenten uit de jaren twintig te citeren, zoals Fraanje, en Kersten uit de jaren dertig.

Een derde bron van onrust was de gemeente Veenendaal waar Kok in conflict bleef met J.W. Jansen, die een deel van de gemeente om zich heen verzamelde. De tegenstelling tussen beiden had een persoonlijk karakter aangenomen en leidde tot polarisatie. Toen de groepering rond Jansen haar meerderheid in de kerkeraad verloor, belegde zij aparte kerkdiensten waar een kwart van de gemeenteleden achter bleek te staan. Naast de invloed van Jansen gold vermoedelijk dat Koks oppositie tegen Kersten op theologisch terrein hun begrippen te boven ging. Kersten, de Staatkundig Gereformeerde Partij en de Gereformeerde Gemeenten vormden voor hen een onaantastbare traditie.¹⁶⁷ Ook in Ederveen bleven er conflicten gaande.¹⁶⁸

Op de predikantenconferentie van 28 en 29 juni 1948 werden maatregelen genomen om escalatie van een conflict te voorkomen. De conferentie was bijeengeroepen door ds Van den Berg om de escalerende situatie te Veenendaal onder controle te krijgen. Dat lukte voorshands: de uitgetreden gemeenteleden werden vermaand. Anderen probeerden daarnaast de conferentie voor hun kar te spannen. Verhagen vroeg er om een docent naast Steenblok, er was van Steenbloks kant een klacht tegen 'Het aanbod van Gods genade' van Kok en de Synode-Oost wilde censuur invoeren op de uitgave van preken. Ook op deze punten werd een compromis bereikt: er kwam géén censuur, géén tweede docent en Steenblok toonde zich tevreden met Koks uitleg van zijn boekje. Kok werd dan ook door verschillende predikanten gesteund. Op zijn beurt veroordeelde Kok de brochure van A.P. van der Kooy uit Nijkerk, die gericht was tegen de leer van de Gereformeerde Gemeenten in het algemeen. Volgens de auteur was die 'Steenblokkiaans' en "met een moralistisch wettische gezindheid". Net als Van der Mheen acht jaar eerder zal Van der Kooy dit aan de geloofsbeleving in zijn omgeving - de Veluwe - ontleend hebben.¹⁶⁹ Op de voortzetting van de predikantenconferentie -die men besloot de status van synode te geven- werd besloten

de Steenblokkianen te Veenendaal een eigen gemeente, Renswoude / Overberg, te laten installeren, mits ze een bepaalde brief over ds Kok zouden intrekken.

Het evenwicht dat uit dit beleid sprak, was op dat moment, 28 september 1949, echter al verstoord. Steenblok had in 'De Saambinder' van 1 september dertien stellingen gepubliceerd, een duidelijke en harde reactie op de twaalf stellingen waarmee Kok zijn 'Het aanbod van Gods genade' afgesloten had. Die zelfde 28e september werd echter een eind gemaakt aan een uit 1928 daterend besluit - nog toegesneden op de persoon van Kersten - dat redactie en uitgave van 'De Saambinder' geheel ter verantwoording en beschikking van de hoofdredacteur kwamen. Naar aanleiding van een vraag van ouderling P. van Woerden uit Akkrum benoemde de synode een 'commissie van administratie'. Deze commissie - met onder meer Verhagen als lid - zou voortaan de officiële band tussen het kerkverband en het blad vormen en de hoofdredacteur controleren.¹⁷⁰

Vanaf dat moment gingen beide partijen onverbloemd tot de aanval over. De 24e oktober 1949 instituteerde Steenbloks leerling ds M. van de Ketterij de gemeente Renswoude die zich al buiten het kerkverband gesteld had. Deze inbreuk op het officiële synodebesluit motiveerde de predikant met een 'bekendmaking' van God, een hem ingegeven tekst. Op de classes Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht (vanuit de gemeente Alblisserdam) kwamen vernieuwde verzoeken om Koks preken niet verder uit te geven, terwijl op de Zuidelijke Synode van 2 december '49 onder invloed van Steenbloks leerling ds F. Mallan de Classis Tholen verzocht om erkenning van de gemeente Renswoude. Het curatorium besloot, met het oog op Koks theologie en de situatie te Veenendaal een vervroegde synode bijeen te roepen voor januari 1950. Van de andere zijde werd geprotesteerd tegen Van de Ketterij's handelen door de classes Kampen (Verhagen) en Rotterdam. Verhagen en zijn kerkeraad protesteerden bovendien tegen het bijeenroepen van een vervroegde synode - zo iets hoorde niet tot de taken van het curatorium, dat immers alleen de zorg voor de Theologische School had.

Vóór die synode viel nog de Particuliere Synode-West van 22 december 1949 waar de klachten van de drie classes tegen Kok én de klacht van Rotterdam tegen Van de Ketterij ter tafel kwamen. Kok had er meer tegen- dan voorstanders, en men besloot geen gehoor te geven aan zijn wens om de bezwaren op de Classis Barneveld te behandelen: "Daar deze zaak echter reeds op de synode geweest is, moet zij doorgezonden worden naar de a.s. Generale Synode."¹⁷¹ Inhoudelijk was er echter niets veranderd aan Koks stellingnames sinds de vorige 'synode', waar besloten was de kwestie te laten rusten. Ook de klacht tegen Van de Ketterij werd naar de synode doorverwezen, hoewel - aldus critici - zij op dat moment of nog eerder, op de classis Rotterdam al behandeld had moeten worden.¹⁷² Volgens M.G. Snel werd bovendien de procedurefout gemaakt dat de éérs ingediende klacht, die tegen Van de Ketterij, als laatste op de agenda van de synode kwam.¹⁷³

Op de eerste zitting van de *Generale Synode van 1950*, op 11 en 12 januari, deelden de verschillende partijen rake klappen uit - vooral de groep rond Steenblok, die zich goed voorbereid had. Zij had besloten dat ds Kok 'eruit' moest en manipuleerde de stemming voor synodevoorzitter.¹⁷⁴ De andere groep behaalde het succes om Steenbloks redacteurschap van 'De Saambinder' te beëindigen. Koks 'medestanders' Verhagen, De Blois, Van Stuijvenberg en M. Blok hadden voor de afwijzing van de leer van Steenblok in 1950 géén kerkscheuring over. J. van den Berg en A. Vergunst gaven later openlijk toe zich geschikt te hebben, terwijl ze het met Kok eens waren.¹⁷⁵ Mogelijk speelde de angst mee om bij emeritering in een gescheurd kerkgenootschap zonder pensioen achter te blijven, en blijkbaar verwachtten deze predikanten dat hun richting niet de massa van de Gereformeerde

Gemeenten mee zou krijgen. Gebrek aan scholing maakte hen vrij weerloos tegen de logica in Steenbloks theologie.

De positie van de middengroep in de Gereformeerde Gemeenten was des te onduidelijker daar ze verschillende liggingen vertegenwoordigde. Zo gaf de jonge ds F. Dieleman, een verklaard tegenstander van Steenblok, te kennen dat het 'pleiten op de beloften' zoals Kok dat preekte verkeerd was, maar hij wilde de onbekeerden die 'een liefdesbetrekking op God en Zijn volk krijgen' evenmin geheel afwijzen. Men kan ook kórt onder de Wet verkeren, meende Dieleman, aler men tot een ervaring van eigen onmacht en wedergeboorte in Jezus komt. De jonge ds W. de Wit deelde ongeveer Dielemans visie, terwijl ds P. Honkoop en oefenaar L. Wijting zich in hun preken nog duidelijker uitspraken tegen het afwijzen van 'de bedroefden naar Jezus'. Wijting vertegenwoordigde min of meer de ligging van Kok. Anderen, zoals de predikanten K. de Gier, L. Rijksen, maar vooral Chr. van Dam, benadrukten de noodzaak van de ellendekennis voor de wedergeboorte, waarbij zij een zekere maatstaf neigden te hanteren. "Zodra er genoeg plaats is voor Hem, komt Christus zich te vertonen aan de ziel" preekte Van Dam.¹⁷⁶

Ondanks het feit dat zij minder georganiseerd ter Synode kwamen, slaagde deze middengroep er in om Steenblok 'De Saambinder' te ontfutselen na het opwerpen van vragen over de hoogte van zijn beloning voor het eindredacteurschap.¹⁷⁷ L. Rijksen, een man in de lijn van Kersten en '1931', werd zijn opvolger. Haar positie tegenover ds Kok grensde de middengroep vervolgens af door in te stemmen met het oordeel over zijn prediking: "vereenzelviging van aanbidding en belofte der zaligheid aan allen." Daarmee kozen zij een "tussenweg" aldus Graafland, maar vielen "tenslotte toch meer de kant op van Dr Steenblok, door rondom het begrip 'belofte' de beperking tot de uitverkorenen aan te houden" - alléén de 'aanbidding' was volgens hen algemeen. De verkondiging van de belofte aan allen, zoals Kok die voorstond, kwam bij hen op de achtergrond.¹⁷⁸

Kok moest op de Synode ervaren dat hij geïsoleerd geraakt was. Noch zijn emotionele "Als ik niet kan vertellen dat de mens zalig kan worden dan word ik geen dominee meer!", noch zijn verdediging met behulp van de Schotse theologen R. en E. Erskine en J. Fisher¹⁷⁹ vonden weerklank. Men belette hem bij herhaling het woord te voeren.¹⁸⁰ De bij eerdere gelegenheden - zoals door De Blois in 1948 - nog aangedragen orthodoxe notie van het tegelijk geldig zijn van 's mensen verantwoordelijkheid en de uitverkiezing, werd niet meer gehoord. Scholastisch redeneerde men: als het aanbod gelijk is aan de belofte, dan worden alle mensen zalig en, zo zei men "Dan kunnen we de hel wel opdoeken."¹⁸¹ Met name een tweede beschuldiging tegen Kok geeft aan dat de toon door de Steenblokkianen gezet werd: "verwaarlozing van de leer der drie stukken ellende, verlossing en dankbaarheid, alsook het plaatsmakend werk, de toeleidende wegen en de bevindeijke gangen." Uiteraard kwamen Koks ideeën over het preken van de belofte hem te staan op het verwijt van een "verwarde verbondsbeschouwing". Met algemene stemmen besloot de Synode ds Kok voor een half jaar te schorsen, waarop hij en de Veenendaalse kerkeraad 'voorlopig' de band met het kerkverband verbraken.¹⁸²

Op de Synode volgden nog een aantal successen voor de groep-Steenblok. De gemeente Renswoude werd "gezien de ontwikkeling van zaken" erkend, het lezen van preken van de hand van ds Kok in kerkdiensten werd verboden, met 27 tegen 9 stemmen werd besloten géén docent naast dr Steenblok aan te stellen¹⁸³, en het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen werd onder toezicht van synode-deputaten geplaatst. Dit verband werd geleid door Verhagen, hoofdredacteur van het blad 'Daniël', waarin volgens Steenblok de wetsprediking te kort gedaan werd en te veel het Evangelie vooropgesteld. De landelijke organisatie van de meisjes- en zangverenigingen werd teniet gedaan.¹⁸⁴ Verder werden twee boekjes waarin Steenbloks leer aangevallen werd afgekeurd.¹⁸⁵

Steenbloks totale afwijzing van - ook het kerkelijke - verenigingsleven was reeds eerder gebleken. In de zomer van 1948 had hij het jeugdblad 'De Kleine Gids' opgezet tezamen met ds C. Smits (Christelijk Gereformeerd), ds M.A. Mieras (Oud-Gereformeerd) en ds J. van Dijk (Gereformeerde Bond). "Het deelnemen aan schier elke, onnozel schijnende vereniging brengt zijn gevaren mee," schreef hoofdredacteur B.J. van Wijk:

"De mens is er op uit om met de schepselen Gods zijn eigen goddeloze Ik te voeden, ook met postduiven, damstenen, schaken en al dat gedoe meer. De tijd is voorts kort, zegt de Heere, haast u om uws levens wil."¹⁸⁶

Niet alleen moest alle tijd benut worden voor het nastreven van de wedergeboorte, er was nog een reden om verenigingen te mijden:

"Niet 'uithuizig' worden, door naar allerlei clubs en verenigingen te gaan. Avond aan avond uit huis. Neen, *het gezin hoort bijéén!* Dáár is de plaats, bij vader en moeder."¹⁸⁷

'De Kleine Gids' was duidelijk bedoeld als alternatief voor 'Daniël' en miste dan ook het aanspreken van kinderen over geloofs zaken. De meditatie waren feitelijk geschreven voor volwassenen, en vele reacties brandmerkten het blad dan ook als 'te zwaar'.¹⁸⁸

De twee partijen die binnen de Gereformeerde Gemeenten resteerden nadat de kleinste derde 'vleugel' rond ds Kok, verdwenen was, kwamen op de synodezittingen van 13 april en 29 juni 1950 tot overeenstemming over 'de leer' na 'samenspreking'. Beschuldigingen door ds A. Vergunst aan het adres van dr Steenblok waren daar de aanleiding voor. Om zijn positie tegenover Kok te rechtvaardigen had Steenblok immers de door deze geciteerde theologen te rangschikken onder de niet-orthodoxen. Zo noemde hij onder andere de Erskines - Koks favorieten - verdacht remonstrants. Daar had Vergunst bezwaar tegen en ook tegen Steenbloks loochenen van "het welmenende aanbod der genade". Welke uiteindelijke "oplossing" de samenspreking bracht, vermelden de synode-notulen niet.¹⁸⁹ Nu 'De Saambinder' in andere handen was overgegaan, traden de verschillen tussen de mid-dengroep en de groep rond Steenblok echter nog meer aan het licht.

De laatste ging nu andere middelen aangrijpen om haar theologie als de enig ware leer voor te stellen - het jaarboekje, de kerkbode van Steenbloks gemeente Gouda, brochures van Steenblok en ouderling H. Bas uit Alblasserdam (1951). Zo omschreef Steenblok in het jaarboekje van 1950 de uitwendige roeping als "louter aanradende, zedelijke werking van het Evangelie", niet bedoeld om de mens "zonder meer tot God" te laten gaan, maar om "tot kennis zijner ellende (te) worden gebracht en als een alles verbeurd hebbende, genade nodig (te) leren krijgen."¹⁹⁰ In 'De Saambinder' bleven Rijkse en Dieleman zich afgrenzen van Kok.¹⁹¹

Een duidelijke stellingname tegen dr Steenblok kwam aanvankelijk vooral van ds J. van den Berg, die vrij frequent schreef terug te verlangen naar de goede sfeer van vòòr 1940 en bezwaren maakte tegen "een liefdeloze leer-prediking". Wie enigszins geïnformeerd was, kon weten dat Steenbloks prediking, waarin onbekeerden "brandhout voor de hel" genoemd werden, die kwalificatie kon oproepen. Op zijn beurt oordeelde Steenbloks afwijzend over het landelijke kerkblad:

"De Saambinder heeft na 1950 de voorstelling, dat de uitwendige roeping hetzelfde is als zo een algemeen aanbod van genade, nog versterkt met de eigenschappen van welgemeend en onvoorwaardelijk."¹⁹²

Dat was onlogisch:

"Genade is er voor alle hoorders aanwezig, dat is de dwaling telkens weer. Genade in het aanbod aan alle hoorders, maar in de verkiezing vanzelve niet. Daar zit de Saambinder mee en weet er geen oplossing voor."

De Synode-Oost van 24 mei 1950 nam Steenbloks formulering over dat het sacrament alleen voor de uitverkorenen Gods belofte en genade verzegelt.¹⁹³ De ongelovigen gaan in Steenbloks visie echter niet verloren omdat ze niet uitverkoren zijn. Nee, omdat "ze de door God aangewezen weg van de ziel ontdekkende en ontgrondende eis van bekering en geloof" niet aanwillen. De ongelovigen zouden niet verloren gaan, zoals Verhagen c.s. leerden, omdat ze verkrijgbare, aangeboden genade niet gegrepen hadden. Dat zou betekenen, meende Steenblok, dat het feit dat iemand die leeft onder de prediking in de gemeente al een "zekere betrekking tot die genade" zou hebben - en die was er immers niet. Een mens krijgt genade - of niet - vanuit Gods Eeuwige Raad, en de vormgeving van dat krijgen in het concrete leven is de wedergeboorte, een strikt innerlijke zaak.¹⁹⁴ Vanuit die optiek was er weinig verschil tussen de visies van Kok en van Verhagen. Later schreef Steenblok dan ook dat Koks opvattingen na 1950 in de Gereformeerde Gemeenten "bedektelijk voortgezet" werden.

Gedurende deze periode van voortgaande strijd gevoelden een aantal personen op de Veluwe de behoefte om zich met hun erg zware ligging binnen de Gereformeerde Gemeenten te profileren. Aan hen werd echter geen gehoor gegeven.¹⁹⁵ Aan de andere zijde waren er gemeenteleden die meenden voor ds Kok op te moeten komen. Ouderling P. van Woerden uit Akkrum viel Kok een eindweegs bij door de orthodoxie van de Erskines aan te tonen¹⁹⁶. K. Noels te Arnhem, G. den Hertog te Mijdrecht, P. Cammeraat te Zoetermeer en leden uit onder andere Lisse, Tricht, Aagtekerke, Gouda en Moerkapelle spraken zich nog duidelijker uit voor de Veenendaalse predikant. Velen werden geschorst -de gemeenten Mijdrecht en Westzaan verlieten daarop het kerkverband. Te Arnhem en Scherpenzeel (1951) betrof het meningsverschillen over de leer van de algemene genade.¹⁹⁷ Vergeefs verzocht ook de Classis Utrecht in mei 1951 op de Synode-Oost om 'meerdere' uitzetting over Koks schorsing.¹⁹⁸

De voortgaande polemiek tussen ds Verhagen en dr Steenblok, hoofdzakelijk in 'Daniël' en 'De Goudse Kerkbode', spitste zich in het begin van 1952 toe, terwijl men elkaar ook op andere manieren bestreed. Zo liep er een aanklacht van de kerkeraad van Gouda tegen ds A. van Stuijvenberg omdat hij ter plaatse de begrafenis van een volgeling van ds Kok had geleid.¹⁹⁹ Zonder tot elkaar te komen debatteerden Steenblok en Verhagen publiekelijk in Gouda op de achttiende januari. Vervolgens werd 25 januari op de Classis Rotterdam een klacht van Verhagen afgewezen. Aan zijn verzoek om uit te spreken dat het "algemeen, welmenend, onvoorwaardelijk aanbod van genade komt tot allen" werd evenmin tegemoet gekomen. Hoogstens wilde de vergadering erkennen dat de uitwendige roeping "welmenend komt tot allen".²⁰⁰

Nog één keer vonden de partijen elkaar in een compromis, tijdens de behandeling van een klacht van Steenblok tegen Verhagen op de Classis Kampen van 6 januari 1953. Nog eens bleek de geïnspireerdheid van Steenblok door een zekere ligging. Zijn aanklacht tegen Verhagen hield namelijk onder meer in, dat die zou leren "dat aan de uitwendige roeping geen innerlijke gemoedsgesteldheid vooraf gaat." Voor Steenblok was er maar één mogelijkheid: "de vijandige gemoedsgesteldheid des harten als voorafgaande aan de uitwendige roeping." Verhagen op zijn beurt verweet Steenblok dat die de "verbrijzeling" van het hart op die manier vóór de uitwendige roeping stelde, een voorwaarde dus voor de wedergeboorte. In de compromisformule die bereikt werd, werden uitwendige roeping en wedergeboorte niet met elkaar in verband gebracht. Dat de uitwendige roeping een eis van geloof en bekering inhoudt, zoals de eerste zin van het compromis luidde, was niet omstreden. Dat er vóór de wedergeboorte "generlei inwendige zaligmakende gemoedsgesteldheid" is - de tweede zin - hoefde niet per se te betekenen dat een 'verbreking' on-

der de eis der wet geen voorwaarde zou zijn.²⁰¹

Gouda's kerkeraad miste in deze uiteindelijke formule echter de notie dat de uitwendige roeping voorwaardelijk is, met andere woorden zij accepteerde in de formule de loskoppeling van wedergeboorte en uitwendige roeping niet. Steenbloks theologie eiste dat de minderwaarde van de roeping in het Evangelie ten opzichte van de inwendige roeping en de Raad Gods zou blijken. Het fraai bedachte compromis was daarmee getorpedeerd.²⁰² Alle ingrediënten voor een scheuring waren aanwezig. Zo toonde de invloedrijke L. Rijkssen, die begin '52 nog heftig ontkend had dat er partijvorming was, zich nu verontwaardigd over de voortdurende kritiek van de 'Goudse Kerkbode'. Steenblok wilde blijkbaar met het door hem geredigeerde kerkblad 'De Saambinder' als landelijk blad verdringen. In maart '53 schreef Rijkssen dat het niet langer zo kon doorgaan, in april noemde hij een artikel van Steenblok in het nieuwe jaarboekje "scholastisch en eenzijdig".²⁰³

In dat zelfde jaarboekje had Steenblok nog een aspect van het gemeentelven bij het conflict betrokken: de levensstijl in de Gereformeerde Gemeenten. "De wereldgelijkvormigheid nam hand over hand toe. De vroegere ingetogenheid en het aloude isolement raakte al meer zoek." De stormramp van 1953 zag hij duidelijk in verband staan met dit verval, als "slaande hand Gods". Later zou hij "voorgangers" en "kinderen van voorgangers" het "meedoen met de wereld" in deze jaren verwijten. Waarschijnlijk doelde hij daarbij (mede) op de studentenvereniging CSFR, in 1951 opgericht door studenten uit de Gereformeerde Gemeenten en enkele Hervormden. Deze vereniging voer een nogal progressieve koers in haar beginjaren en bood de leden een brede oriëntatie, terwijl er ook kritiek op "het milieu van afkomst" te horen viel. Op de Synode-West van 22 april 1953 bracht de Classis Rotterdam een klacht van Steenblok tegen de CSFR in. Hij zag in de vereniging een "groot gevaar" omdat de leden "zonder leiding en zelfstandig kritisch onderzoek instellen naar de leer der Waarheid." Velen van hen, leden van de Gereformeerde Gemeenten, zouden een theologie aanhangen die streed met Bijbel en belijdenisgeschriften. De klacht werd naar de Generale Synode doorgezonden.²⁰⁴

Die Synode vergaderde op de 3e en 4e juni 1953 - de uiteindelijke confrontatie. De verdedigers van de oude liggingen-kerk, met als houvast hoogstens de besluiten van 1931, stonden er tegenover degenen die de nieuwe vorm van de strakke dogmatische lijn, vanuit de Eeuwige Raad Gods consequent doorgeredeneerd, als enige mogelijkheid zagen. Verschillende leidersfiguren streden tegelijkertijd om de opvolging van Kersten. Enerzijds de slecht opgeleide ds Verhagen als oudste predikant, een man met 45 dienstjaren, op dogmatisch gebied aangevuld door ds L. Rijkssen, gevormd door Kersten in de periode tussen 1931 en 1945. Anderzijds dr Steenblok, die Kerstens positie als landelijk leider én dogmaticus leek te willen continueren.²⁰⁵

Deze keer had de groepering rond ds Verhagen de gang van zaken voorbereid - het lag in de bedoeling dat Steenblok in ieder geval van zijn post als docent ontheven zou worden. De groep predikanten rond dr Steenblok had zich niet uitgebreid. Eén van de midden-figuren, ds C. van de Woestijne, had zojuist om persoonlijke redenen het contact met het kerkverband verbroken. Later zouden de 'Steenblokkianen' beweren, dat vòòr de synode ook al door hun tegenstanders besloten was om Steenblok, zijn leerlingen ds D.L. Aangeenbrug, ds F. Mallan en ouderling H. Bas uit het curatorium te zetten.²⁰⁶ Nadat een poging van de groep-Steenblok om Rijkssen in het nauw te drijven inzake de collecten voor het Rampenfonds (zie 2.9) geen resultaat had opgeleverd, was het de beurt aan het 'complot' van de andere partij. Ds J. van den Berg opende de aanval met een niet erg duidelijk betoog, waarin hij het onderwijs van Steenblok veroordeelde, onder andere met

het argument dat hij Kerstens leerstof door de zijne vervangen had -het curatorium had dit laatste echter goedgekeurd. Tijdens deze redevoering vroeg ds Verhagen plotseling om het vertrek van de aanwezigen die geen afgevaardigden waren. Men zou overgaan tot een hoofdelijke stemming over Steenbloks docentschap. Diens voorstanders brachten naar voren dat niet de studenten, namens wie Van den Berg zei te spreken, het onderwijs van een docent hadden te beoordelen, maar het curatorium. Een stemming zoals voorgesteld werd, was dus onkerkrechtelijk. Ds H. Ligtenberg, de voorzitter van het curatorium, die in het conflict geen duidelijke positie innam, verwees op dat moment echter naar de studenten. Een teken van onmacht: terecht konden Steenbloks partijgangers er op wijzen dat alleen Bas en Mallan met regelmaat de lessen bijwoonden voor toezicht - de andere curatoren niet of nauwelijks. Ook een protest tegen de stemming op zich - er was geen duidelijke beschuldiging, Steenbloks leer was immers maar al te consequent - werd in de rumoerige vergadering niet gehonoreerd.

Uit protest tegen deze onkerkrechtelijke gang van zaken vertrokken de predikanten Aangeenbrug, Mallan, M. van de Ketterij en de ouderlingen H. Bas en D. Hage (Sint-Annaland) uit de synodevergadering. De volgende dag volgden nog enige ouderlingen hun voorbeeld uit solidariteit. Direct na het vertrek werd Steenblok met 24 stemmen vòdr en geen tegen, als docent afgezet. Als reden werd opgegeven: niet om onrechtzinnigheid, maar wegens zijn "eenzijdigheid in het geven van onderwijs".²⁰⁷ Voortaan zouden de "uitgetreden" volhouden dat er wél, de "synodalen" dat er niet sprake was van een leergeschil. Met deze ontknoping was de bedreiging voor Verhagen - een klacht van Gouda tegen zijn theologie in 'Daniël' - opgeheven, evenals een klacht tegen de redactie van 'De Saambinder'.

Vervolgens werd de positie van de groep rond Verhagen geconsolideerd. De lege plaatsen werden als definitief ontruimd beschouwd en als docenten benoemde men ds L. Rijkxen en ds J.W. Kersten. Het curatorium werd met nieuwe leden aangevuld. Beide benoemingen gebeurden na een vrije stemming. Over de weggelopen afgevaardigden werd besloten dat ze konden "terugkeren in de weg van recht" - ze moesten dus het onrechtmatige van hun vertrek erkennen.²⁰⁸ Deze formulering verhinderde de terugkeer van de groep-Steenblok voorgoed. Zij hield staande dat ze had moeten vertrekken van de Synode om niet de indruk te wekken dat ze haar goedkeuring verleende aan de onkerkrechtelijke stemming over het docentschap. Haar mondelinge protesten hadden immers niet geholpen. Het oordeel 'onkerkrechtelijk' spraken de 'uitgetreden' ook uit over de vervanging van een deel van het curatorium. Die was in ieder geval niet naar de geest van het kerkrecht - tientallen jaren lang was er nooit over de bezetting van het curatorium gestemd, nu plotseling wél en zonder een goede opgaaf van redenen.²⁰⁹

Verskillende vergaderingen volgden op de scheuring in de zomer van 1953. Het bleek dat sommige 'synodale' predikanten wel wilden toegeven dat de gang van zaken op de synode kerkrechtelijk niet geheel correct was geweest, maar toenadering kwam er niet. De onderhandelaars van synodale zijde, het moderamen van de synode, waren van mening dat er sprake was van 'openbare scheurmaking'. De groep rond Steenblok zou namelijk "met grote stelligheid" beweren "dat zij nimmer hun onkerkrechtelijk optreden" zou erkennen en dat zij eerst en vooral herroeping van de genomen besluiten wenste. Het moderamen schreef daarom de kerkeraden van de betrokken predikanten aan, dat ze hen niet meer moesten erkennen en hen verhinderen om nog voor te gaan. Later suggereerden de getroffenenen dat L. Rijkxen dit bevel op eigen houtje uitgevaardigd zou hebben. Op de latere synodezitting van 22 juni werd Steenblok vervolgens van "schorsenswaardige handelingen" beschuldigd, waarop een procedure volgde om ook hem af te zetten.²¹⁰

Op dat moment - aldus de groep-Steenblok - wilden de 'synodalen' niet eens verzoening meer, in tegenstelling tot de gemeenten die voor Steenblok kozen. "De synode had zichzelf geproclameerd tot opperbestuur van de kerk en de plaatselijke gemeenten verlaagd tot afdelingen." Was volgens het kerkrecht een synode niet een tijdelijk lichaam? De tegen de synode gerichte brief die de kerkeraden vervolgens verstuurden, behelsde een voorlopige losmaking van het kerkverband ter handhaving van het karakter van de Gereformeerde Gemeenten. De eis tot onvoorwaardelijke terugkeer, die de synode op 27 juli 1953 stelde, maakte de breuk definitief. Drie dagen later besloot de groep-Steenblok "het oude kerkverband voort te zetten onder de oude naam van Gereformeerde Gemeenten in Nederland."²¹¹

In de brief omschreef men de aloude leer als gebaseerd op "de algehele erkenning van de doodstaat van de mens en diens zedelijke onmacht ten goede." Daarmee "onlosmakelijk verbonden is het wezenlijk onderscheid tussen uitwendige en inwendige roeping." Leer en prediking moesten dus op de voorgrond stellen "de soevereine, eenzijdige bediening der genade (die) geheel en al voortvloeit uit het eeuwige 'raadsbesluit Gods.'" Dit 'aloude gereformeerde standpunt' zou de laatste jaren door "een aantal leraren in de Gereformeerde Gemeenten niet meer in de volle scherpheid worden verkondigd." Zelf door "de onrust der tijden bewogen" en de onweerstaanbare behoefte gevoelend van de mensen van heden om niet langer "tegenover de afsnijdende prediking geplaatst te worden", hadden zij geprobeerd de gemeenteleden "te vangen door de nodigheden van het Evangelie". Ook was, zo schreef men, in het curatorium gebleken dat sommige leden meenden dat men alleen predikanten moest aannemen op grond van bekwaamheid en aanleg. Niet op grond van wedergeboorte en roeping van Godswege, want over iemands 'staat' kon een curatorium niet oordelen, hadden deze leden gezegd. De stellingname van Aangeenbrug, Bas en Hage tegen deze bewering was weliswaar uitgelegd als een eis dat alleen zij die in "de vierschaar der consciëntie" gerechtvaardigd waren, toegelaten konden worden, maar dat hadden ze nooit voorgestaan.²¹²

In de gemeenten speelden personen een belangrijke rol bij de keuze voor of tegen de 'uitgetreden' - geheel conform het subjectivisme in de Gereformeerde Gemeenten. De gemeenten van de 'uitgetreden' predikanten volgden hen in meerderheid, terwijl ook de invloed van de consulentschappen zichtbaar werd. Nu waren de consulentschappen over de vacante gemeenten vaak zo verdeeld, dat ligging van gemeente en predikant bij elkaar pasten. Dat op Tholen en Duiveland een vijftal gemeenten uittrad, hield dus verband met het consulentschap van ds Mallan (Bruinisse), maar natuurlijk ook met de oude 'ligging' van de gemeenten. Bovendien waren er in de zomer van '53 campagnes van beide zijden, met name van synodale kant, waarbij predikanten langs de gemeenten reisden om hen voor het eigen verband te behouden. In Zeeland beïnvloedde bij voorbeeld ds Dieleman de stemming her en der ten gunste van het synodaal verband. Op Walcheren en Zuid-Beveland, altijd nogal 'kerkelijk', volgzaam ten opzichte van de kerkelijke leiders, merkte men overigens weinig van de gang van zaken -mogelijk ook omdat de daar aanwezige predikanten synodaal waren en de onwetendheid niet wilden wegnemen. Elders, zoals in Haamstede, begreep men aanvankelijk niet hoe de tegenstellingen lagen, en ontstond onenigheid over de vraag of er nu echt een leergeschil was. De gemeente bleef bijeen om financiële redenen. Een andere gemeente die evenmin positie wenste te kiezen, Zierikzee, kwam bij de groep-Steenblok terecht doordat de synode deze besluiteloosheid niet toereerde.²¹³ Bleef Zeeland wat afzijdig, vooral centraal Nederland, waar vanaf 1944 al botsingen waren opgetreden, werd verscheurd.

Latere uittredingen zoals in 1956 die van Opheusden met ds T. Dorresteyn en van Rotterdam-West met ds H. Ligtenberg, bevestigden de grote rol van individuele personen

bij de keuze tussen "Gereformeerde Gemeenten" (synode) of "Gereformeerde Gemeenten in Nederland" (Steenblok).²¹⁴

Daarmee is niet gezegd dat de betrokken personen qua ligging onverschillig stonden tegenover de scheuring. Dorresteyn leerde een aanbod van genade "onder voorwaarde van boetvaardigheid en geloof" en zag nog teveel de ligging van Kok in het synodale verband.²¹⁵ Anderen lagen 'tussenin', en zouden zonder de directe aanleiding van het persoonlijk conflict het synodaal verband niet verlaten hebben. Het ging tenslotte om een reeks liggingen, die onderling zo verschillend waren dat de keuze vòòr of tegen het aanbod van genade, vòòr of tegen de synode, slechts een keuze voor de meest nabijgelegen positie op een glijdende schaal was. De Gereformeerde Gemeenten in Nederland kenden weinig echte "Steenblokkianen" die heel de logisch consequente theologie van de doctor bewust aanvaardden. De verdediging van Steenblok door de bevindelijke ds F. Mallan legde voor de één nogal gewicht in de schaal, voor de ander had ook de persoon van Mallan niet veel betekenis, maar was het veeleer zucht naar plaatselijke autonomie die hem de synode de rug deed toekeren. De weinige echte Steenblokkianen hadden een soortgelijke ontwikkeling meegemaakt als de leider van het kerkverband en vertegenwoordigden restanten van de Drentse richting onder de Afgescheidenen uit de negentiende eeuw. L.M.P. Scholten, later toonaangevend publicist, was uit de Gereformeerde Kerken afkomstig. Uit de Christelijke Gereformeerde Kerk kwamen bij de groep-Steenblok onder andere terecht A. Jansen, leidend ouderling te Haarlem en ds D.L. Aangeenbrug met zijn gemeente Leerdam.

Wat de verdeling van de gemeenten over de verschillende historische deeltradities betreft, kan hoogstens gesproken worden van een voorkeur van de Van Dijkiaanse en Booniaanse gemeenten voor het synodaal verband, maar vooral door het aandeel van de gemeenten op Walcheren en Zuid-Beveland. Verder bleken vooral recent gestichte gemeenten voor Steenblok gekozen te hebben. Zo legden de in de jaren 1920-1950 gestichte gemeenten in het rivierengebied, Oost-Utrecht en de Veluwe (13 geheel en deels Steenblokkiaans) gewicht in de schaal, naast de volkrijke oude Kruisgemeenten Opheusden en Rijssen-Es. De eerstgenoemde gemeenten waren vooral onder invloed van Fraanje gesticht uit een nogal lijdelijke achterban van overwegend ex-hervormden. Verder waren er gemeenten waar Steenblok consulent was (Berkenwoude), het gedeeltelijk uit ex-Stammianen bestaande Alblasterdam waar ouderling H. Bas veel persoonlijke invloed had, en een aantal plaatselijk-georiënteerde gemeenten als Oostburg en Vriezenveen.

2.9 *Besluit*

Het radicaliseren van een theologische stellingname uit reactie tegen een te weinig krachtig bevonden uitleg van de oorspronkelijke formulering, dus uit reactie, kwam in het Nederlands calvinisme vaak voor. Zowel de stellingnames van de Dordtse Synode als die van verschillende Nadere Reformatoren en die van Kersten laten dit mechanisme zien, duidelijker nog is het aanwezig bij Van der Groe, de Kruisgemeenten en Steenblok. De tweeslag uit de Reformatie-tijd: 'geloof alleen en genade alleen' werd daardoor niet onveranderd op volgende generaties overgedragen. Om een theologie vanuit de menselijke vrije wil (tot het aangaan van een relatie met God) uit te sluiten concentreerden deeltradities zich op het 'genade alleen', dat vooral op het ontstaan van de relatie met God betrokken werd. Van het 'geloof alleen', dat aangaf dat die relatie niet uit hoofde van kerklidmaatschap of verdienste bestond, werd in de Nadere Reformatie het eerste element ontwikkeld in een aan de ervaring ontleend theologiseren: bevinding stond sindsdien tegenover heilsautomatisme.

De neiging tot systematisering in het Nederlands calvinisme van de zeventiende en achttiende eeuw maakte dat de relatie tussen mens en God steeds meer gezien werd als

toen de hooggestemde verwachtingen daarvan niet uitkwamen. De eersten bestonden in meerderheid uit theologisch niet-gevormde, naar oudere piëtistische modellen denkende gemeenteleden en predikanten. Was deze piëtistische middengroep het in naam eens met de waarschuwingen van de radicale Hoeksema tegen dreigende 'wereldgelijkvormigheid', niet veel later zou ze op zekere punten aan die 'wereld' toegeven, bij voorbeeld door over te gaan op de Engelse taal.²¹⁷ Ook in Nederland ondervonden samenwerkingsgezinden als Kok een negatieve waardering, maar kwam de werkelijke kritiek op het eigentijdse cultuurpatroon van de radicale theoloog Steenblok. Ook in Nederland triomfeerde de bevindelijke, gedifferentieerde middengroep, de groep met de meeste aanhang, die later een begin van oriëntatie op de nationale samenleving teniet zou doen (zie hoofdstuk drie).

Zowel Steenblok als Hoeksema identificeerden dus twee vijanden, de cultuur van de omringende maatschappij en een minder radicale theologie. Voor de middengroep in Nederland zou, parallel aan de Amerikaanse situatie, kunnen gelden dat haar tijdens de bezetting gedaalde aanzien (in hun plaatselijke omgeving) hen negatiever ten opzichte van de openheid van Kok deed staan, of hen voorbestemde tot een reactie in behoudende zin - een reactie die in eerste instantie het volgen van Steenblok op theologisch gebied inhield. Uiteraard legde de positie van Kersten hier groot gewicht in de schaal.

Kersten was degene die in 1945 Steenbloks algemene genade-leer, die de afstand tussen gelovigen en niet-gelovigen vergrootte, er door drukte in de Gereformeerde Gemeenten. Kersten liet ook in zijn houding ten opzichte van de bezetter het groepsbelang van de aanhangers van de ware leer en de ware gelovigen sterk doorwegen. Kersten was bovendien zwaar gegriefd door het misverstaan in de brede samenleving van de tweede lijn in zijn denken over de bezetting, namelijk die van de Voorzienigheid. De relaties tussen deze gegevens zijn verschillend te duiden. In de eerste plaats is het voor te stellen dat Kersten in de radicaler supralapsarische richting die zijn theologie insloeg, mede beïnvloed werd door zijn concentratie op het behoud van de eigen groep in de oorlogsjaren. Zeker is dat zowel de 'nieuwe' visie op de algemene genade als Kerstens houding tijdens de bezetting voortkwamen uit een gedachtengang waarin Gods Eeuwige Raad en de Voorzienigheid veel belangrijker waren dan het concrete historische gebeuren. In de tweede plaats heeft de uitstoting van Kersten uit het Parlement misschien betekend dat hij zich te meer van 'land en volk' afwendde, zich sterker op de Gereformeerde Gemeenten concentreerde en des te krachtiger pogingen in het werk stelde om daar de eenheid te bewaren -met alle gevolgen van dien.²¹⁸

In hoeverre de negatieve stellingnames ten opzichte van de cultuur en de medemens in de door Kersten en Steenblok voorgestane versie van de leer over de algemene genade nu doorwerkten in de twee kerkverbanden is een moeilijke vraag. Het antithetisch piëtisme dat aan beide visies ten grondslag lag, was waarschijnlijk in de meeste van Steenbloks gemeenten vanouds de houding ten opzichte van de omringende samenleving geweest, en ook in de synodale gemeenten, zij het in verschillende mate. Ondanks de leeruitspraken bleef deze situatie in de jaren vijftig en zestig min of meer onveranderd. D. Kodde, ouderling van de Gereformeerde Gemeenten in het 'lichte' Walcheren, stelde bij voorbeeld drie jaar na het synode-beluit, in 1948, een aanvangs- en dankgebed samen voor gemeenteraden (dus een 'wereldse' zaak) die eindigden met 'om Jezus' en 'om Christus' wil'. Dit gebed werd als uniform ontwerp voor voorstellen van de zijde der SGP aangenomen door de Zeeuwse en Zuid-Hollandse verenigingen van SGP-overheidspersonen in 1950.²¹⁹ Deze tekst herinnerde eerder aan de traditionele, positieve invulling van de algemene genade dan aan de formule van 1945.

Ook op de synode van de 'scheuring' in 1953 was de houding ten opzichte van 'de

wereld' ter sprake gekomen, zij het ondergeschikt aan de partijstrijd van het moment. Ds L. Rijkssen werd aan het begin van de vergadering nogal in het ongerede gebracht toen de aanhangers van dr Steenblok hem op eigenmachtig optreden wezen bij de vorming van de commissie die de financiële hulp aan de slachtoffers van de Watersnood moest coördineren. Ook werden bezwaren geuit "tegen het storten van de opbrengst van de collecten in het [Nationaal, JZ] Rampenfonds." De groep-Steenblok vond dus dat wat 'langs kerkelijke weg ingezameld' was ook langs kerkelijke weg besteed diende te worden. Nagenoeg alle synodale gemeenten -zij die Steenblok niet volgden- hadden er echter geen bezwaar tegen de hulpverlening een nationaal karakter te geven. Waarschijnlijk was de positiekeuze van de groep-Steenblok echter bedoeld als tactische manoeuvre ten opzichte van Rijkssen. Toen de kerkeraden van het nog ongedeelde kerkverband immers zelf mochten beslissen, hadden slechts 3 van de 104 kerkeraden bezwaar tegen storting in het Rampenfonds.²²⁰ Dat de 101 positief reagerende gemeenten uitsluitend 'synodaal' waren, is onwaarschijnlijk. Dat neemt niet weg, dat achter de positiekeuze tégen het Rampenfonds door de volgelingen van Steenblok op de synode een zekere consequente ideologie schuilging: de groep der uitverkorenen en bij uitbreiding 'de kerk' was immers het enige dat telde in deze wereld.

Later verwees Steenblok in de definitieve formulering van de leer van de algemene genade in zijn 'Dogmatiek', net als Kersten, naar Jezus' koninklijke macht als Middelaar, die zich ook over de ongelovigen uitstrekt. De formulering was echter geheel negatief: "Wel heeft Hij de macht over en het gebruik maken van de goddelozen verworven tot nut van Zijn volk." Daarna stelde Steenblok de positie van de ongelovigen op één lijn met die van satan. In de synodale Gereformeerde Gemeenten bleef officieel de wat minder uitgesproken, maar inhoudelijk niet minder radicale formulering van 1945 gelden. Daarnaast stond dan nog Kerstens minder radicale versie uit zijn 'Dogmatiek', terwijl een onderstroom in het kerkverband vragen bleef stellen. Kerstens opvolger als dogmaticus, L.Rijkssen, herhaalde in 1960 in 'De Saambinder' nog eens bijna letterlijk Kerstens uiteenzetting. Dit betoog leverde een aantal brieven op, waaruit bleek dat binnen de Gereformeerde Gemeenten de visie die in 1945 het onderspit gedolven had -de algemene genade uit Christus' verdienste door Zijn lijden- nog steeds leefde.²²¹ Op de Particuliere Synode Zuid-West van 1968 diende A.J. van de Windt uit Dordrecht een bezwaarschrift in tegen onder andere de uitspraak van 1945. De Synode besliste "alhoewel men de formulering der gewraakte uitspraken minder juist gekozen acht(te)" toch aan hun inhoud vast te houden "mede gezien de vervlaking in onze tijd." De Generale Synode van 1971, waarop Van de Windt zich beriep, stelde hem niet in het gelijk.²²²

Noten bij hoofdstuk 2

1. Kersten, *Bedroefden*, 115
2. Alleen hadden de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1905 22 woorden uit artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis tussen haken geplaatst (zie 6.1).
3. In de verschillende dialecten in Nederland gebruikt men voor het tegendeel van 'zwaar': licht, lucht of locht. Ik heb steeds die term gebruikt die ook letterlijk in het Nederlands het tegendeel van zwaar aangeeft: licht. De term heeft niets te maken met licht als tegendeel van 'donker'.
4. Graafland, *Calvijn*, 7-9
5. Graafland, *Calvijn*, 22-26
6. Graafland, *Calvijn*, 27-30, 37
7. Graafland, *Calvijn*, 9-15
8. Graafland, *Calvijn*, 47-163, met name 114, 126, 129, 163.
9. Graafland, *Calvijn*, 140, 147, 150, 155, 158

10. Graafland, *Calvijn*, 133, 134, 141, 158, 160
11. Graafland, *Calvijn*, 251, 252, 256
12. "De nadere reformatoren waren voorstanders van een ruim aanbod. Maar met het verstrijken van de tijd kwam hiertegen steeds meer weerstand, dit als gevolg van het theologiseren vanuit de predestinatie.", Florijn, *De Ledeboerianen*, 153, vgl. ook 138; Graafland, *Calvijn*, 257-266 (Comrie).
13. Graafland, *Calvijn*, 257-269; Florijn, *De Ledeboerianen*, 149
14. Goud en Sinke, 14 (Vijgeboom); Graafland, *Calvijn*, 272; F.L. Bos, 'W.W. Smitt', in: *Biografisch Lexicon deel II*, 408, 409; Boeder *Van den Broek*, 20 (Van den Broek); H.A. Hofman, 186 (Van den Oever); Fransen, *De Heidelbergse Catechismus*, 19; Florijn, 120 (Fransen) en 151 (Van den Oever).
15. Christus is "ten opzichte van ieder mensch vrij in het noodigen" al zal de genade alleen aan de uitverkorenen ten goede komen, Van der Heijden, 151, 245, 391, 465; J. van Dam, deel II, 191, over de goedkeuring van 'Denk aan uwe belijdenis' van Van der Heijden; H.A. Hofman, 165 (over C. de Groot).
16. Florijn, *Ledeboerianen*, 53, 54 (dogmatiseren); Natzijs, deel II, 54 en deel III, 54, Florijn, a.w., 62 (Ledeboer).
17. Florijn, *Bakker*, 57, 280, 299; *In uw gemeente goed*, 92, 95; Florijn, *Ledeboerianen*, 58, 62
18. *Nadere Reformatie*, 350
19. Graafland, *Verschuivingen*, 30, 31; *Nadere Reformatie*, 354, 355
20. *Nadere Reformatie*, 358-360
21. Graafland, *Verschuivingen*, 30, 31; Graafland, *Zekerheid*, 189; *Nadere Reformatie*, 180, 216, 354, 355: Met à Brakel wordt steeds W. à Brakel bedoeld.
22. *Nadere Reformatie*, 269 (Schortinghuis); Het begrip 'voorwaardelijk' werd traditioneel vooral gebruikt om remonstrantse prediking, die voorwaarden aanvoerde waaraan de mens voldoen kon, mee aan te duiden. Tegenover de remonstranten was elke prediking die de positie van de genade in het heil absoluut handhaafde immers onvoorwaardelijk.
23. Graafland, *Verschuivingen*, 38; Mededeling C. Graafland.
24. *Nadere Reformatie*, 188; Tigchelaar, 187; Florijn, *Ledeboerianen*, 147 (Smytegelt)
25. *Nadere Reformatie*, 104, 105
26. *Nadere Reformatie*, 296; Graafland, *Zekerheid*, 243
27. vgl. C.E. van Koetsveld, *Schetsen uit de pastorie te Mastland*, Schoonhoven, 1843
28. Graafland, *Calvijn*, 290
29. Een van de voormannen van de Drentse richting, F.A. Kok, leerde dat de 'wederbarende werking des Geestes' uiteindelijk buiten de prediking om plaatsvindt en dat de uitverkorene dat vervolgens aan de weet moet komen. Dat gebeurt wanneer hij of zij ontdekt hoe men 'waarlijk door Gods geest bekommerd (is) gemaakt tot zaligheid', Veenhof, 37-39, 310.
30. De bekeerden "sterven alle dagen, nl aan het diep ingeworteld eigen ik, ook aan (...) gestalten (...) bevindingen, (...) Paulus achtte alle dingen schade en drek buiten Christus.", Fransen *Oprechte geloof*, 19; Fransen, *Immanuël*, 12, 29; Fransen, *Catechismus*, 24 (citaat) en 67.
31. C. van den Oever, *Intree-predikatie*, 43
32. A. Janse, *Ernstig woord*, 18
33. Van Brakel, 22-26; Wanneer Bakker elders dan te 's Gravenpolder in Ledeboers gemeenten preekte trof hij soms mensen aan die door "bewegingen, (...) schudden, beven, flauwten, uitroepen, gillen, janken, enz." als reactie op de preek de aandacht trokken, Florijn, *Bakker*, 45.
34. Natzijs, deel II, 241, 242, 281; Florijn, *Ledeboerianen*, 55; Ledeboer haalde met instemming de Schotse theologen R. en E. Erskine die het wettisch-voorwaardelijk aanbod van genade bestreden met instemming aan, *Alleen uit Hem*, 34.
35. Wij moeten "eerst God in Zijn recht over onze zonden leren kennen en tegelijk Zijn trekkende liefde uit Zijn vrije eeuwige verkiezing." (cursief niet in oorspronkelijke tekst), P. van Dijke, 'Voorrede' bij 'Brieven van L.G.C. Ledeboer. Een geschenk voor zijne vrienden en strijdgelovenden', in: Natzijs, II, 253.; Florijn, *Ledeboerianen*, 55 (vierschaarbeleving).
36. D. Janse, 17; Vader, 6-8, 42, 46, 47, 60-62 en 81-83; Vader voegde zich dan ook bij de gemeenten van Fransen.

37. Florijn, *Ledeboerianen*, 58; Bakker, *Schibboleth*, 2-4, 11, 15, 16; W.C. Wüst, een tijdlang Bakkeriaans predikant, werd door C. van den Oever verketterd omdat hij de rechtvaardiging uit genade om Christus' wil preekte en niet de rechtvaardiging van eeuwigheid, toegepast in de beleving van de uitverkorenen, F.L. Bos, 72.
38. *Predikanten en Oefenaars*, 132 (Van Leeuwen); Siegers, 7; Van der Heijden, 486-499; Florijn, *Kampen*, 191; H.A. Hofman, 165; Siegers was predikant in de 'Nederlands Gereformeerde Gemeente' van Oosterbeek, Maliepaard in de Oud-Gereformeerde Gemeente te Kampen.
39. Florijn, *Bakker*, 283; Vader, 6
40. Goud, 137 (Geense); Vgl. J. van Dam over Merwede e.o., bijv. deel II, 45.
41. Fransen, *Immanuël*, 29
42. Bakker, *Schibboleth*, 15-22; Fransen, *Het oprecht geloof*, 21, 28; Fransen, *De geestelijke wandelaar*, 171, 172, 185; Van der Heijden, 523
43. *De vereniging van 1907*, 48 (Rijssen); Florijn, *Bakker*, 61-65, 92, 244-251; H. Hille, 'Een tweede predikant in de Bakkeriaanse gemeenten', in: *De Hoeksteen*, 11 (1982), nr.4, 148-150 (Nieuw-Beijerland).
44. vgl. Florijn, *Ledeboerianen*, 58, 59, 61, 64 over de corresponderende prediking.
45. Paauwe wees het 'komen tot Christus zoals men is', van de hand; Paauwe, 36-40, 44, 45; Koolschijn, 68-71; Florijn, *Kampen*, 184 (De Jonge); Impeta, 141; Hennephof, *Hand Gods*, 6, 11; *Predikanten en oefenaars*, 91- 93; *Verantwoording*, 3 (1983), nr. 1, 9 (Hennephof).
46. De Ledeboeriaanse gemeente verbrak na het vertrek van ds N.H. Beversluis in 1908 de band met de Geref. Gemeenten en maakte later deel uit van de Nederlandsche Gereformeerde Gemeenten, De Jongste, 305-323; Mededeling mevr. Kunst-Verwijs (Krabbendijke); *De vereniging van 1907*, 177-8.
47. D.C. Overduin stond om die reden van 1908-1912 buiten de Gereformeerde Gemeenten. Een verzoek van Overduin sr. om contact te zoeken met andere kerken werd in 1909 terzijde gelegd. De door J.J. Bos, 327, voor de jaren vóór 1940 genoemde 'samenspreking' met de Gereformeerde Kerken, heb ik in geen enkele andere bron aangetroffen; vgl. H.A. Hofman, 145; Fieret, *De SGP*, 73 (scholen).
48. Fieret, *De SGP*, 74; Nieuwland, 106; Mulder, *Het volk onder de Banier*, 26, haalt 'De Banier' van juli 1922 aan: 'felle tegenwerking... van velen der onzen'; over Overduin: 25; Van Holten, 13; *Notulen Part.Synode Noord der Geref.Gem. 1920*, 3; *Dito*, 1924, 3, 4 (bezwaren tegen inzameling voor opleiding van classes Barneveld en Giessendam - van de laatste waren de predikanten A. van Dijke en D.C. Overduin aanwezig.)
49. *Predikanten en Oefenaars*, 55; Golverdingen, 153-161; Kersten, *De Prediking van Christus*, 6, 27
50. *De Waarheidsvriend*, aangehaald in: *Delen of helen*, 78; Fraanjes ouders waren Bakkeriaans, en hij zelf was als predikant bij de Bakkerianen afgewezen, Eggebeen, 86; Fraanje, *Bazuin*, 3, 4, 18, 20; Fraanje, *Catechismus*, 11, 12, 28; Fraanje, *Catechisatiën*, 36, 61 (citaat), 92; Fraanje, *Kroon*, 10; Fraanje, *Vermanend woord*, 8; Van Beveren, 22.
51. Waarschijnlijk wegens een zelfde visie als die van zijn broer op de heiligmaking, *Predikanten en oefenaars*, 55; Van Holten, 17, 18, 21, 22; D.C. Overduin, 10, 12, 37; Davidse, 84, 85 (1905).
52. Kok, *Afscheidspredikatie*, 10, 11, 16, 37, 38 (citaat)
53. Banning, deel IV, 360; *Reformatorisch Dagblad*, 6-2-1991; Kersten, *Bedroefden*, 367; A.J. Smits, 56, 57; Verboom en Scholten, 45; *Jubileumboekje*, 32, 50
54. In de Cl.Tholen waren geen predikanten, alleen oefenaar M. Remijn te Oosterland - waarschijnlijk moet het voorstel aan hem toegeschreven worden; *Notulen Particuliere Synode Zuid 28-6-1925*, 7, 8; *'k Zal gedenken*, 37, 40; *Notulen Particuliere Synode Noord 1924*, 3, 4.
55. Van Harten, 244
56. Van Holten, 16; *Particuliere Synode Noord 1927*, 5; D. de Wit, in: *Om te gedenken*, 30
57. *Notulen Particuliere Synode Noord 1929*, 5; Vergunst, 90; Bij dhr. J. Fraanje te Rotterdam berusten de door Kersten aan Fraanje in de jaren twintig geschreven brieven. Voor inzage kreeg schrijver dezès echter geen toestemming; Artikel vier luidt voluit: "Dat wel het Genadeverbond van eeuwigheid met de uitverkorenen in Christus is opgericht, maar de openbaring van het Genadeverbond in de tijd eerst volgt op de verbreking van het Werkverbond. (Door deze openbaring is te verstaan de oprichting van het Verbond met de uitverkorenen, die in de tijd

- der minne in het Verbond worden ingelijfd.)"
58. Van Holten, 16-19; Toch, aldus, Van Holten, 21, helde Overduin over naar het supra-lapsarisme dat ook Kersten aanhing. Hij beklemtoonde het 'eenzijdige Godswerk' in de bekering, Van Holten, 112.
  59. Dankers, 8; 'k Zal gedenken, 25; Van Holten, 16-22
  60. Rotterdam en Sliedrecht werden in 1980 en 1962 Christelijk Gereformeerd, Giessendam in 1938 Oud-Gereformeerd (Federatie).
  61. *Notulen Generale Synode Geref. Gemeenten 1931*, 8-10
  62. zie noot 61; De eerste stelling luidt voluit: "Dat het Verbond der genade staat onder de beheersing van de uitverkiezing ter zaligheid; dat het wezen des Verbonds daarom alleen geldt de uitverkorenen Gods en nooit gelden kan het natuurlijk zaad. Dat aard en wezen van het Verbond der Verlossing en Verbond der genade één zijn en niet twee. In wezen is het één Verbond." De vierde stelling luidt: "Dat een Verbond in zijn wezen twee partijen kent; dat gelijk God met Adam als het vertegenwoordigend hoofd van al zijn zaad, het Verbond der werken heeft opgericht, also met Christus als het vertegenwoordigend Hoofd van al de Zijnen, het Verbond der genade is opgericht, terwijl het (subjectief) wordt opgericht met al de uitverkorenen, als zij door wedergeboorte en geloof, in de tijd in dat Verbond worden ingelijfd."
  63. Kersten was gevormd onder invloed van een oude predikant uit de Kruisgemeenten, J. van der Vegt, *Predikanten en oefenaars*, 24; H.A. Hofman, 167; Van Asselt, *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Joh. Coccejus (1603- 1669)*, z.p., 1988, spreekt op p. 148 van een 'toespitsing' van de Rotterdamse uitspraken in 1931; Woelderink, *Verbond en bevinding*, Amsterdam, 1974, 198, commentariseerde: "Op deze wijze is er voor een zondig mens, die zich niets anders dan een zondaar weet, geen enkele belofte."; Vgl. dito, 202 over de belijdenis-geschriften en 203, over Shaw.
  64. *De Saambinder*, 27-6-1935
  65. *Notulen Part.Synode Noord 1930*; C. Hegeman, in *De Saambinder*, 9-12-1965 (Schotten)
  66. A. Hofman, 28; *Notulen Classis Barneveld 31-3-1938*
  67. Brief van M. Vrijdag aan Potappel (1938), in: A.J. Smits, 252, 256; Van der Mare, 5-8 (geschreven na de scheuring van 1953).
  68. *Notulen Particuliere Synode Zuid januari 1940*
  69. 'k Zal gedenken, 145-150; Boeder, 14; *Naar 't heilig blad. 50 jaar jeugdvereniging Gereformeerde Gemeente Rijssen*, z.p., z.j., 50, 64
  70. Van der Mheen, 3-23 (citaat p.23); Van der Mheen zelf was o.a. door Woelderink beïnvloed.
  71. Douma, 254, 365; Holdijk in: *Woord en werkelijkheid*, 124
  72. Douma, 256, 363
  73. volgens H.A. Hofman, 190, was P. van der Heijdens mening de zelfde als die van Fransen. Van der Heijden formuleerde: de algemene genade houdt in dat God ieder mens het leven schenkt en de Schepping onderhoudt. Bovendien maakt ook de nodiging van de zondaar tot geloof deel uit van de algemene genade, *Geloofsleer*, 157, 158
  74. De Voogd, 46; in *De Voogds Een woord voor Neêrlands volk en overheid* uit 1940, had Kersten een voorwoord geschreven waarin hij benadrukte dat "de gehele wereld nog gedragen wordt door het enige offer van Christus aan het kruis volbracht."
  75. J. Saarberg, in: 'k Zal gedenken, 49
  76. Mededeling L.J.M. Hage
  77. V. Hepp, in: *De Reformatie*, 22-2-1924
  78. Bratt, 93-119
  79. Bratt, 112, 113; Graafland, *Calvijn*, 311; V. Hepp, in: *De Reformatie*, 15-2-1924 en 22-4-1924
  80. J. Veenhof, 'Honderd jaar theologie aan de VU', in: M. van Os en W.J. Wieringa, *Wetenschap en Rekenschap*, Kampen, 1980, 44-105, p.74-78
  81. Dooyeweerd, III, 468-470; "Bij Dooyeweerd (...) gaat het in de algemene genade voornamelijk om het instandhouden van scheppingsordinanties.", Douma, 327
  82. Douma, 327
  83. Mededelingen G.A. Zijdeveld.
  84. Steenblok, *Voetius*, Stelling 10
  85. Douma, 320, 339; Graafland, *Calvijn*, 343

86. zie echter noot 126.
87. Graafland, *Calvijn*, 276-278; *Uit den Schat des Woords*, 3, nr.10 (15-4-1950), 161
88. Graafland, *Calvijn*, 283
89. Verboom en Scholten, 89-93
90. Verboom en Scholten, 37
91. De daar aanwezige predikanten waren B. van Neerbos, J. van den Berg en W.C. Lamain, plus deputaten van de Synode-Noord.
92. De enige die hij in staat geacht had om geheel in zijn lijn het kerkverband bijeen te houden en te theologiseren, ds J.D. Barth, was zojuist overleden. Mededeling L.J.M. Hage.
93. Mededeling R. Kok Rzn.
94. Hij was er aanwezig als gast.
95. De Voogd, 19
96. A. van der Vlugt, in: *Verantwoording*, mei/juni 1983, 6; Kok, *Rede 17-10-1957*, in: collectie fam. Kok.
97. Verboom en Scholten, 89
98. Golverdingen, 170; *Gezinsgids*, 1-10-1988; *Mededelingenblad*, 13-5-1943
99. *Mededelingenblad*, 13-4, 11-5, 22-6, 29-6, 20-7, 3-8-1944
100. Kok, Brief van 20-6-1944
101. Kok, *Brief 20-6-1944*
102. Kok, *Brief 20-6-1944* aan kerkeraden en predikanten, in: collectie fam. Kok.
103. Kok, *Rede 17-10-1957*
104. Kok, *Brief 20-6-1944*
105. Van Rijswijk, *Het aanbod*, 3
106. Verboom, 38
107. Mededelingen L.J.M. Hage en R. Kok Rzn.
108. Bovendien was ds Kok een zwager van één van de 'weggelopen' gebroeders Overduin.
109. Mededeling L.J.M. Hage
110. J.J. Visser, 19; "Zij hebben zich geworpen in den stroom des tijds, verloochend den God onzer vaders" schreef Kersten toen het oordeel zich eenmaal voltrokken had, in *De Saambinder*, 27-6-1940.
111. Vos, 141
112. *De Saambinder*, 27-6-1940
113. Roos, *Kersten*, 29; zie bij voorbeeld Nijse, 41, over hoe Oud-Testamentische beelden ook onder de bevolking gebruikt werden (de hulp van franse troepen in Zeeland in 1940 geassocieerd met de hulp uit het heidense Egypte, wat het oordeel alleen maar verzwaren kon.); vgl. Kersten, *Paarden*, 3; Een zelfde visie op verzet hadden ook M. Hofman, *Steenen*, 20-22; Lamain, *Boodschap*, 1; H. Visser, *Weldadigheden*, 25.
114. Kersten placht met enig genoegen het idee te overwegen met (een deel van) de Gereformeerde Gemeenten zich in een leeg gebied in Noord-Amerika te vestigen. Mededeling L.J.M. Hage, vgl. M. Golverdingen in: *De Saambinder*, 13-2-1992, 7; Aan een gemeentelid ontraadde hij schriftelijk vestiging als boer in de door de Duitsers bezette Kaukasus omdat daar geen Gereformeerde Gemeente bestond. Mededeling N.N.
115. Lamain, *Getuigenis*, 3; Lamain, *Boodschappen*, 17, 19, 44-47; Kersten, *Paarden*, 4, 14 (citaten), 16; Kersten, *Vrede op aarde*, 15; Kersten, *Engel*, 12 (nabij oordeel), 14, 15 (gewennen aan de verdrukking).
116. H. Hofman, 6,7
117. Mulder, *Onder de Banier*, 58, 60
118. Saarberg, in: *'k Zal gedenken*, 47
119. over Bel: Goud en Sinke, 159; over Rotterdam: Mulder; over Kars: *Kerkhistorische Kroniek*, 7 (1970) nr 2, 18
120. Visser, 32; Roos, *Apeldoorn*, 49
121. *Nouwen Generale Synode der Geref.Gemeenten 1941*, Bijlage II
122. Roos, *Kersten*; J.J. Visser, a.w.; *Reformatorsch Dagblad*, 26-2-1982
123. Roos, *Kersten*, 29, 32, 33; "Ontegenzeggelijk was er in de oorlogsjaren een algemene overtuiging dat de Duitsers door God gezonden waren om ons te tuchtigen.", Verzijl over de Gerefor-

- meerde Gemeente van Veen, Verzijl, 44
124. Visser, 35; vgl. het handschrift van de memoires van RKSP-voorman Kolfschoten, 23, 33; Sommigen gingen verder dan Kersten ooit gewild zou hebben: in Yerseke zaten W.A.-ers in uniform in de kerkbanken van de Gereformeerde Gemeente. Er was in eigen kring trouwens protest tegen de teneur van 'De Banier'. Inzake het SGP-partijblad was Kersten zeer opportunistisch, zie Fieret, *De SGP*, 230-252; Roos, *Kersten*; Kolfschoten, 32.
  125. J.J. Visser, 32
  126. Roos, *Kersten*, 30; Kersten was van mening dat er een verband was tussen de jodenvervolgving en de schuld van de joden aan de kruisiging van Christus. "Hun aller schuld staat opgetekend voor het aangezicht des Heeren, gelijk ieder wel zien kan die zijn oog opent, vooral wat de joden betreft, voor het wereldgebeuren, *Uit den Schat des Woords*, 6, nr.6 (15-4-1953), 90.
  127. R. Valkenburg, in: *De Schakel*, 24-6-1988
  128. *Reformatisch Dagblad*, 11-12-1979
  129. Verhagen, *Dank en bede*, 16
  130. Mogelijk uit weerzin tegen Kerstens opleidingsstreven en de SGP, mede i.v.m. Verhagens erg beperkte eigen scholing. Mededelingen L.J.M. Hage.
  131. J.J. Visser, 38
  132. *Notulen Generale Synode Geref.Gemeenten 1945*, 6, 7
  133. Graafland noemt Kok en Verhagen de enige tegenstanders van het besluit in: *Biografisch Lexicon*, II, 415.
  134. De Voogd, 20; Volgens Mallan, in: Mallan en Scholten, 18, was er op de synode "heftige discussie" over de algemene genade; Volgens De Voogd week de formulering ter synode af van die in de later uitgegeven Handelingen; Mallan meent ook, dat Verhagen wel instemde, maar later steeds de andere visie verkondigde, Mallan en Scholten, 32.
  135. Kersten, *Dogmatiek*, 102, 106-108
  136. Kersten, *Catechismus*, II, 376, 377
  137. *De Saambinder*, 30-1-1946; In het blad schreven verder ds W.C. Lamain, die veel over het bevindelijke leven schreef, de eenvoudige ds B. van Neerbos, en ds L. Rijkse die geheel in de lijn van 1931 stond.
  138. *De Saambinder*, 11-7 en 12-12-1946
  139. *De Saambinder*, 8-5, 26-6, 10-7, 6-11 en 17-12-1947
  140. J. van der Sluis, aangehaald, in: J.J. Bos, 325
  141. A. van de Vlucht, in: *Verantwoording*, 3, nr.1, 4
  142. Graafland, *Calvijn*, 284
  143. Graafland, *Calvijn*, 283
  144. Kersten, *Dogmatiek*, deel I, 173
  145. "zoo al niet geheel de gemeente, jong en oud, verondersteld wordt wedergeboren te zijn, roept men haar toe: "Geloof en bekeer U", gij bondelingen, bezitters van de beloften Gods." , *Uit den schat des Woords*, 1, nov.'47, 5, 6
  146. *Uit den Schat des Woords*, 1, 15-3-1948, 144, 151 en 3, 15-5-1950, 179
  147. Al in 1944 werd er gezegd dat Steenblok de bestaande dictaten voor de studenten wijzigde, *Jaarboek Geref.Gemeenten in Nederland 1954*, 146
  148. Aangehaald door A. van der Vlucht, in: *Verantwoording*, 3 nr.1, 4
  149. Mededeling L.J.M. Hage; J.J. Bos, 326
  150. Mededelingen L.J.M. Hage en R. Kok Rzn.
  151. *De Saambinder*, 8-1-1948; *Particuliere Synode West 1948*, artikel 9; vgl. *Om te gedenken*, 35
  152. Enkele klachten behelsden Koks stellingname voor Geluk en zijn op de Synode-West gedane uitspraken.
  153. Mededeling R. Kok Rzn.
  154. *Verslag Classis Barneveld*, 3, 10; Mededeling R. Kok Rzn.
  155. *Verslag Classis Barneveld*, 30
  156. *Verslag Classis Barneveld*, 26-29
  157. *Verslag Classis Barneveld*, 19 (citaat), 26-29
  158. *Verslag Classis Barneveld*, 20 (citaat), 29
  159. *Verslag Classis Barneveld*, 22, 25

160. Wanneer de discussie dit punt naderde (tweemaal !) verdedigde Kok zich door te wijzen op de inconsequentie van '1945' ten opzichte van eerdere uitspraken door Kersten. Men kan dit als een uitvlucht beschouwen, maar er was ook een verband: Sinds Christus' verzoening is - althans in de oudere visie - de genade ten diepste en definitief in de wereld aanwezig, in Koks gedachtengang wellicht de basis om inderdaad 'de mens aan het werk te zetten'.
161. *Verslag Classis Barneveld*, 18, 23, 30, 31; "dat heb ik niet van mezelf", aldus Kersten over Christus' natuur en persoon (18). Op beïnvloeding door Steenblok wijst ook zijn opwerpen van de vraag "wáár heb ik recht op krachtens mijn natuurlijk zijn ?" t.a.v. het aanbod van genade, 19
162. *Verslag Classis Barneveld*, 30
163. Mededeling R. Kok Rzn.; "Mededeelzaam te zijn, dat is wat in de natuur, maar ook in de genade.", Fraanje, *Nagelaten geschriften*, 35; A. van der Vlucht, in: *Verantwoording*, sept/okt.1983, 9
164. *Notulen Classis Barneveld van 1 juni 1948*, 7
165. A. van der Vlucht, in: *Verantwoording*, september/oktober, 1983, 9
166. Kok, *Aanbod*, Voorwoord, 3
167. Mededelingen R. Kok Rzn.
168. *Notulen Synode-Oost 5-1-1950*
169. Snel, *Schorsing*, 1; Van den Berg werd overigens op de Synode-West van mei 1949 berispt wegens het vervroegd bijeenroepen van de Generale Synode (=de predikantenconferentie) maar men oordeelde dat de noodzaak voldoende gebleken was; Kok vond dat in het boekje van Van der Kooy de geestelijke kennis van Christus gemist werd; *De Saambinder*, 26-5, 2-6 en 7-7-1949.
170. *Jaarboek Geref.Gemeenten 1950*, 107; Verboom, 50
171. *Notulen Synode-West van 22-12-1949*, 4
172. Snel, *Schorsing*, 14; A. van der Vlucht, in: *Verantwoording*, sept/okt. 1983, 9
173. Snel, *Schorsing*, 2; De klacht van Kampen tegen Van de Ketterij werd nog later ingediend, de Classis-Kampen vergaderde op 27 december 1949; Volgens de Notulen van de Synode van 1950 was de roepende gemeente, Den Haag, verantwoordelijk voor de plaats van de onderwerpen op de agenda.
174. Dit besluit viel de avond tevoren ten huize van ds Aangeenbrug, die tot synodevoorzitter gekozen zou worden. Mededeling R. Kok Rzn.
175. De Voogd, 50, 59
176. *Uit den Schat des Woords*, jrg.2, 183-4 (Honkoop); jrg.3, 29 (Rijksen); jrg.3, 66, 71, 72 en jrg.5, 41, 42, 48 (De Gier); jrg.3, 111, 114 (Dieleman); jrg.3, 218, 225 (De Wit); jrg.6, 8, 10, (citaat), 15; jrg.6, 107-8 (Wijting).
177. Volgens Verboom en Scholten, 50, zouden zij van Steenblok "geheel belangeloze" inzet gevergd hebben; Volgens de Synode-notulen zou Steenblok f 2000,- per jaar te weinig gevonden hebben.
178. Graafland, *Calvin*, 279
179. Het boekje dat hij daarbij gebruikte bevatte een voorwoord van Kersten.
180. Snel, *Schorsing*, 15
181. Mededeling R. Kok Rzn; Snel, *Schorsing*, 15
182. Snel, *Schorsing*, 15; *Notulen Gen.Synode Geref.Gemeenten 1950*, 6-9; Koks gemeente verweet de Synode de definitieve breuk omdat de schorsing onwettig zou zijn, evenals het erkennen van 'Renswoude'. Veenendaal verbrak de band 'voorlopig' om de gebouwen te behouden. Mededelingen R. Kok Rzn.
183. Dat was een voorstel van - via de Synode-Oost - Kampen.
184. De beslissingen ten aanzien van de verenigingen werden genomen naar aanleiding van een vraag van ds Aangeenbrug.
185. *Notulen Generale Synode 1950*, 9-18
186. *De Kleine Gids*, 12-4-1950 (eerste citaat) en 9-11-1949 (lang citaat)
187. Cursief in de oorspronkelijke tekst. *De Kleine Gids*, 12-4-1950
188. *De Kleine Gids*, 14-6-1950; 'De Kleine Gids' behield zijn interkerkelijk karakter, en heette vanaf 1957 'De Gezinsgids'.
189. *Notulen Generale Synode 1950*, 14, 20
190. *Jaarboek Gereformeerde Gemeenten 1950*, 130, 134
191. *De Saambinder*, 7-6 en 24-5-1951 (Rijksen), 28-8-1951 (Dieleman)

192. *Jaarboek Gereformeerde Gemeenten in Nederland 1954*, 77
193. *Notulen Synode-Oost 5-1-1950, dito 24-5-1950*
194. *Jaarboek Geref.Gemeenten in Nederland 1954*, 84, 85
195. Zo werd vanuit de Classis Barneveld geprobeerd het dankgebed uit het doopformulier te laten schrappen. Ouderling G. Veen uit Ede voerde de bevindelijke wedergeboorteleer zover door dat hij uitspraken ging doen over het bekeerd zijn van de discipelen. Het Veluwe gemeentelid Booi werd bevonden 'labadistische gevoelens' te koesteren. Zij verlieten het kerkverband.
196. Van Woerden werd wegens passages in zijn boeken terecht gewezen en was later 'thuiszitter'.
197. Scherpenzeel was beïnvloed door de ligging van leidend ouderling B. Roest, die enige jaren eerder overleden was. In Scherpenzeel bleef het bij vermaningen. Volgens Noels, die enige brochures uitgaf, deelde ds M. Blok uit Zeist zijn gezichtspunten.
198. Verslag van de Synode-Oost van 23-5-1951, in: *De Saambinder*, 28-6-1951
199. Op de begrafenis waren ook een Ned.Hervormde predikant en ds Kok als sprekers aanwezig, *Notulen Classis-Barneveld 3-1-1952*
200. Scholten, 7, 8
201. *Notulen Classis Kampen 6-1-1953*; D. de Wit schrijft in *Om te gedenken*, 45, ter weerlegging van Verhagens beschuldiging: deze "was volkomen onjuist. Dr. Steenblok heeft steeds duidelijk uiteengezet in welke geestelijke doodstaat de van nature Gode vijandige mens zich door de val in Adam bevindt." Pas nadat de tegenpartij de term 'onvoorwaardelijk' gebruikt had, ging Steenblok spreken van een 'voorwaardelijk' aanbod van genade, a.w., 38.
202. *Jaarboek Gereformeerde Gemeenten in Nederland 1954*, 133, 134
203. *De Saambinder*, 26-3 en 28-4-1953. Een verzoek van de Classis-Kampen om een verbod op openlijke polemiek tussen de predikanten in de kerkelijke bladen kwam niet verder dan de Synode-Oost van 14-5-1952.
204. *Notulen Synode-West 22-4-1953*, 4
205. vgl. J. van Beveren, 74
206. *Jaarboek Gereformeerde Gemeenten in Nederland 1955*, 91; Mallan en Scholten, 35; Men meende een verband te zien met de wens van ds L. Rijkse om zijn zoon H. Rijkse, die theologie studeerde aan de Utrechtse Universiteit, aangenomen te zien worden als predikant in de Gereformeerde Gemeente. Het curatorium had hem, schijnbaar met name door toedoen van Mallan, enige malen afgewezen. Toen de scheuring een feit was, voegde de van de synode-vergadering vertrekkende Mallan Rijkse jr. nog toe: "Nu zal je wel gauw dominee worden." Mededelingen J. den Hollander naar getuigenis van de ter plaatse aanwezige D. Kodde.
207. Mededelingen L.J.M. Hage; *Notulen Gen.Synode Geref.Gemeenten 1953; Jaarboekje Geref.Gemeenten in Nederland 1954*, 40-42, 138-142; *Dito 1955*, 88-92
208. Het Landelijk Verband van Meisjesverenigingen werd weer toegestaan; *Notulen Gen.Synode Geref.Gemeenten 1953*, 7-10, 15
209. *Jaarboek Gereformeerde Gemeenten in Nederland 1955*, 142, 143
210. *Jaarboek Gereformeerde Gemeenten in Nederland 1954*, 45-476; *Notulen Generale Synode 1953*, 56, 57
211. Scholten, 14, 17, 28, 29
212. *Modelbrief aan Synode*, 1 (kopie, berustend bij L.J.M. Hage); *Jaarboek Geref.Gemeenten in Nederland 1954*, 150, 151
213. Haamstede bleef 'synodaal' mede door invloed van de vroegere consulent, ds Van den Berg. Deze was in Zeeland in de jaren '40 lang de enige predikant geweest; Boot, 112, 113, 118, 119; Mededelingen J. den Hollander.
214. In 1956 speelde een tuchtkwestie rond ds De Blois een rol, maar ook het mislukken van Dorresteijs pogingen de partijen bij elkaar te brengen. Dorresteijs correspondentie met J.W. Kersten over de scheuring bracht eerder verwijdering dan toenadering. De synodale classis-notulen (Utrecht) suggereren dat er te Opheusden financiële problemen waren. Wellicht telde voor Ligtenberg zijn rol in de onverkwikkelijke gang van zaken op de Synode van '53 mee. De om persoonlijke conflicten vóór juni 1953 uitgetreden gemeenten Ede en Dirksland voegden zich bij de Gereformeerde Gemeenten in Nederland; L. Rijkse, in: Verhagen e.a., 25 (Ligtenberg); *Herdenk de Trouw*, 289-291 (Dorresteijs). Rechtstreeks uit de Christelijke Gereformeerde Kerk kwamen Oud-Vossemeer en 's Gravendeel over naar de Gereformeerde Gemeenten in Nederland.

In elk geval in Oud-Vossemeer speelden persoonlijke kwesties mee. Namelijk de vraag of er meer dan één ouderling moest zijn. Persoonlijke kwesties speelden mee bij het ontstaan van de gemeenten (GGN) te Middelburg en Kruiningen.

215. *Herdenk de Trouw*, 284

216. Dit gebeurde mede onder invloed van fundamentalistische ideeën uit het engelstalige Amerikaanse protestantisme.

217. Bratt, 93-119

218. Verder zou het kunnen dat Kersten wel beseftte dat hij tijdens de bezetting niet geheel de juiste koers gevolgd had, maar aarzelde dat te bekennen. Zijn charisma moest immers hoog gehouden worden in het belang van de eenheid van het kerkverband.

219. *Notulen Veren. SGP-overheidspersonen in Zeeland*, 30-9-1950

220. Van 104 gemeenten is in ieder geval bekend dat er gecollecteerd werd. De Gereformeerde Gemeenten telden op dat moment zo'n 140 gemeenten, waarvan een aantal door de ramp getroffen waren; *Notulen Gen.Synode Geref.Gemeenten 1953*, 6, 33; *Jaarboek Geref.Gemeenten in Nederland 1954*, 39; Genoemde commissie was vóór de Synode ook al verdeeld over het storten in het Rampenfonds; vgl. Boeder, *Alreeds geweest*, 26.

221. Steenblok, *Dognatiek*, 66; *De Saambinder*, 15-11-1961, 13-1-1957, 3, 17 en 24-11-1960, 1-12-1960 en 5-1-1961

222. Men vond dat '1945' niet betekende dat "het volheerlijk werk van de Zoon" niet aan de onderhouding van de wereld te pas kwam. De Synode legde net als Kersten het hoofdaccent op de 'tussenstelling', dus op Gods Eeuwige Raad, *Notulen Part.Synode Zuid-West der Geref.Gemeenten 1968*, 3; *Notulen Gen.Synode Geref.Gemeenten 1971*, 136, 137.